

**MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN ASKERİ MEKTEPLER NAZIRLIĞI VE
TOPHANE-İ AMİRE MÜŞİRLİĞİ GÖREVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Aleyna OFLUOĞLU
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN
Şubat, 2023
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN ASKERİ MEKTEPLER
NAZIRLIĞI VE TOPHANE-İ AMİRE MÜŞİRLİĞİ
GÖREVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Hazırlayan
Aleyna OFLUOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

AFYONKARAHİSAR 2023

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Mustafa Zeki Paşa’nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme**” adlı çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde bilimsel etik kurallara ve atıf gösterme ilkelerine riayet ettiğimi belirterek aksi bir durumun tespiti hâlinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

01/02/2023

İmza

Aleyna OFLUOĞLU

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Aleyna OFLUOĞLU
	Numarası	200635103
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Mustafa Zeki Paşa'nın Askeri Mektepler Nazırlığı ve Tophane-i Amire Müşirliği Görevleri Üzerine Bir İnceleme
Tez Savunma Sınav Tarihi		01.02.2023
Tez Savunma Sınav Saati		13.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN ASKERİ MEKTEPLER NAZIRLIĞI VE TOPHANE-İ AMİRE MÜŞİRLİĞİ GÖREVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Aleyna OFLUOĞLU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
Şubat, 2023

Danışman: Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Çalışmanın temel amacı 1849-1914 yılları arasında yaşayan, II. Abdülhamid döneminde 25 yıl Askerî Mektepler Nazırı ve 17 yıl Tophâne-i Âmile Müşiri olarak görev yapan devlet adamı Mustafa Zeki Paşa’nın Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophâne-i Âmile Müşirliği dönemini ortaya koymaktır.

Mustafa Zeki Paşa, 1849’da Aydın ilinin Bozdoğan kazası Kemer köyünde dünyaya gelmiştir. 1872’de Erkan-ı Harbiye Mektebi’nden Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Müşir Süleyman Paşa’nın yaverliğinde bulunmuştur. Daha sonra Padişah yaveri ve Şehzadelerin öğretmeni olmuştur. 1883’te Liva (Tuğgeneral) rütbesi ile Askerî Mektepler Nazırlığına, 1891’de bu Nazırlığı korumak suretiyle Tophâne-i Âmile Müşirliğine geçirilerek uzun yıllar boyu bulunduğu görevleri başarıyla ifa etmiştir. 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanına kadar bu görevlerde kalmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra rütbesi sökülerek 1909’da Rodos’a sürülmüştür. Rodos dönüşünde 1914’te İstanbul Büyükkada’da vefat etmiştir.

Araştırmanın temel kaynaklarını T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi başta olmak üzere süreli yayınlar ve hatıratlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Zeki Paşa, Askerî Mektepler, Tophâne Müşiri, II. Abdülhamid.

ABSTRACT

AN INVESTIGATION ON MUSTAFA ZEKI PASHA'S MISSIONS AS THE MINISTER OF MILITARY SCHOOLS AND THE TOPHANE-I AMIRE MARSHAL Aleyna OFLUOĞLU

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

DEPARTMENT OF HISTORY

February, 2023

Advisor: Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

The main purpose of the study is to reveal the period of Military Schools Minister and Tophane-i Amire Marshal of the statesman Mustafa Zeki Pasha, who lived in 1849-1914, served as Minister of Military Schools for 25 years and Tophane-i Amire Marshal for 17 years during the Second Abdulhamid period.

Mustafa Zeki Pasha was born in 1849 in Kemer village, Bozdoğan town of Aydın province. He graduated from the Erkan-ı Harbiye Mektebi in 1872 with the rank of Staff Captain. He was the aide of Müşir Süleyman Pasha in the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Later, he became the Sultan's Adjutant and the teacher of the Princes. Later, he became the aide of the Sultan and the teacher of the Princes. In 1883, he was transferred to the Ministry of Military Schools with the rank of Liva (Brigadier-General), and in 1891, he was transferred to the Tophane-i Amire Marshal by protecting this Ministry, and he successfully carried out his duties for many years. He remained in these positions until the declaration of the II. Constitutional Monarchy in 1908. After the proclamation of the II. Constitutional Monarchy, he was demoted and exiled to Rhodes in 1909. He died on his return from Rhodes in 1914 in Büyükkada, Istanbul.

The main sources of the research are periodicals and memoirs, especially the Presidency of the Republic of Turkey State Archives Ottoman Archive and the General Staff Military History and Strategic Studies and Supervision Presidency Archive.

Keywords: Mustafa Zeki Pasha, Military Schools, Armory, II. Abdülhamid.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin en çok üzerinde durulan dönemlerinden biri II. Abdülhamid dönemidir. Bu döneme damgasını vuran ve günümüzde birçok çalışmaya konu olan çok sayıda devlet adamı yaşamıştır. Bu çalışmada 1849-1914 yılları arasında II. Abdülhamid döneminde uzun yıllar görevde bulunmuş olan Mustafa Zeki Paşa'nın dönemi ve yerine getirdiği görevler araştırılmıştır.

Zeki Paşa önemli görevler üstlenmesine rağmen onunla aynı dönemlerde görevde bulunmuş olan şahsiyetler, Zeki Paşa hakkında fazla ayrıntılı bilgiler vermemiştir. Ancak o dönemin önemli isimlerinden olan İbrahim Alâeddin Gövsa, Mustafa Zeki Paşa hakkında daha teferruatlı bilgiler vermiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde de Zeki Paşa ve faaliyetlerinden bahseden arşiv belgeleri mevcuttur. Çalışmada sözü edilen kaynaklar aracılığıyla Zeki Paşa'nın görev yılları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tespit edilen bilgilerin dönemle ilgilenen araştırmacılar açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Doğduğumuz günden bu güne kadar bize her türlü imkânı sağlayan, bu çalışmada da desteklerini eksik etmeyen aileme teşekkürlerimi sunarım. Gerek yüksek lisans eğitimim boyunca gerekse bu araştırma ve çalışma süreci boyunca benden desteğini esirgemeyen, bilgi birikimi ve tecrübesiyle katkılarının faydasını yaşadığım çok değerli hocam Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN'e ve diğer hocalarıma saygılarımla teşekkür ederim.

Aleyna OFLUOĞLU

2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN AİLESİ VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'DEN TALEPLERİ

1. MUSTAFA ZEKİ PAŞA VE AİLESİ	5
2. MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN SULTAN II. ABDÜLHAMİD'DEN TALEPLERİ ..	10
2.1. AİLESİ İLE İLGİLİ TALEPLERİ	10
2.2. ŞAHSİ TALEPLERİ	11
3. TEVCİH OLUNAN NİŞÂNLAR.....	14

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN GÖREVLERİ VE DÖNEMİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE ASKERÎ MEKTEPLERİN TARİHİ.....	18
2. MUSTAFA ZEKİ PAŞA DÖNEMİNDE ASKERÎ MEKTEPLER	22
3. TOPHÂNE-İ ÂMİRE VE MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN MÜŞİRLİK DÖNEMİ ...	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN SÜRGÜN EDİLMESİ, VEFATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN SÜRGÜN EDİLMESİ VE SON YILLARI	57
2. VEFATI.....	61
3. ŞAHSİYETİ	62
4. ESERLERİ	66
4.1. SEVK-ÜL CEYŞ.....	66
4.2. TABİYE MİSALLERİ	92
SONUÇ	98
KAYNAKÇA	100

EKLER	104
--------------------	------------

HARİTALAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Harita 1. 1870-1871 SENESİ SEFERİ	94
Harita 2. WISSEMBOURG MUHAREBESİ	95
Harita 3. WISSEMBOURG MUHAREBESİ	96
Harita 4. WÖRTH MUHAREBESİ	97

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.d.: Adı Geçen Dergi

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.t.: Adı Geçen Tez

ATASE: T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

BOA, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BEO.: Babıali Evrak Odası Evrakı

Bkz.: Bakınız

C: Cilt

DH.MKT.: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

Ed: Editör

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

DİA: TDV İslam Ansiklopedisi

HSD.AFT.: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı

HR.SFR.3: Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri

HR.SYS.: Hariciye Nezâreti Siyasi

Haz.: Hazırlayan

İ.AS.: İrade Askeri

İ.DH.: İrade Dahiliye

İ.HUS.: İrade Hususi

İ.ŞE.: İrade Şehremaneti

İ.TAL.: İrade Taltifat

MB.İ.: Mabeyn-İrade

ML.EEM.: Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyeye Müdüriyeti

MSB.: Milli Savunma Bakanlığı

s.: Sayfa

ss.: Sayfa Sayısı

Y.A.HUS: Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

Y.MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.EE.: Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.ASK.: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Y.PRK.BŞK.: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti

Y.PRK.DH.: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ML..: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ŞH..: Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

Y.PRK.ZB..: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

Yay.: Yayına

ZB.: Zabtiye Nezâreti

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin en dikkat çekici ve tartışılan dönemlerinden birisi Sultan II. Abdülhamid dönemidir. Bu dönemde çok konuşulan ve ün salmış pek çok şahsiyet mevcuttur. Araştırma konusunu oluşturan Mustafa Zeki Paşa da II. Abdülhamid döneminde yaşamış, Osmanlı tarihinin önemli asker ve devlet adamlarından birisidir. Aynı zamanda II. Abdülhamid dönemi devlet adamlarının en bilgililerinden birisi olarak tanınmıştır. Harbiye'den mezun olup Osmanlı Devleti'nin yönetiminde, askerî alanda hemen hemen birçok vazifede bulunarak görevlerinde yükselmiştir. Sahip olduğu zekâ ve vazife hırsı sayesinde onun zamanında Askerî Mektepler, sayı ve gelişim bakımından bir hayli ilerlemiştir.

Çeşitli kaynaklarda Askerî Mektepler Nazırı, Tophâne-i Âmire Müşiri, Ferik, Müşir gibi çeşitli unvanlarla anılmış olan Zeki Paşa, o dönemde yaşamış olan bir başka şahsiyet IV. Ordu Müşiri Mehmed Zeki ile karıştırılmaması için genelde hayatı boyunca yerine getirdiği iki görevinden biriyle veya bazen ikisi ile beraber anılmıştır. Zeki Paşa hakkında etraflı bir araştırma yapıldığında kendisiyle alakalı ayrıntılı bilgi veren şahsiyetlere rastlanmamaktadır. Genel olarak temel bilgileri hakkında kayıtlara rastlanmıştır. II. Abdülhamid devrinin ve II. Meşrutiyet dönemlerinin, kısacası yakın tarihin en meşhur devlet adamlarından olan Sadrazam Sait Paşa, yine yakın tarihin isimlerinden biyografi ve ansiklopedi çalışmalarıyla tanınan yazar, eğitimci ve şair¹ İbrahim Alâeddin Gövsa ve II. Abdülhamid'e Verilen Jurnaller adlı eserin sahibi Faiz Demiroğlu, Zeki Paşa hakkında en çok bilgi veren kişilerdir.

Zeki Paşa Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophâne Müşirliği vazifelerindeki başarıları dolayısıyla döneminin en yetenekli görevlilerinden biri olarak da tanınmıştır. Üstlendiği bu görevleri dikkatle yerine getirmesinin yanı sıra, hırsı, sadakati ve devlet yararına bilgili subaylar yetiştirme çabası kendisinden takdirle söz edilmesine sebep olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde önemli eğitim kurumlarının teşkil olunması üzerine bu kurumlarda öğretmenlik yaparak bu amacına ulaşmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamid, eğitim denilince ayrı bir parantez açılması gereken devlet adamıdır. Bu dönemde açılan okul sayısı oldukça artmıştır. Savaşlardan alınan olumsuz sonuçlar askerî eğitimdeki eksiklikleri gözler önüne sermiştir. II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllarda yaşanan 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) ile birlikte bazı

¹ Atilla Çetin, "Gövsâ, İbrahim Alâeddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 158-160.

askerî düzenlemeler gerçekleşmiştir.² Savaşın meydana gelmesi ile beraber silah ve mühimmat hususu üzerinde faaliyetlerde bulunulmuştur. Rusya'nın cephanesi hariçten tedarik edildiği gibi, Osmanlı Devleti cephanesi de hariçten tedarik edilmiştir.³

Kısacası yaşanan savaşlar ordunun eksikliklerinin görüldüğü ve geliştirildiği temel faktörler olmuştur. Geçmişten örnek verecek olursak, 1768-1774 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı da buna bir örnektir. 1770 yılında Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılıp Ege'de pek çok Osmanlı adası Rusya'nın kontrolüne girince Macar asıllı bir Fransız olan, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli faaliyetlerde bulunan Baron de Tott tarafından yerleştirilen topçu bataryaları ile bu tehlike bertaraf edilmiştir. Buradaki başarısı üzerine topçu sınıfı oluşturmakla görevlendirilen Baron de Tott, Avrupa'nın teknolojisini dikkate alarak yeni tophâne temellerini atmıştır.⁴ 93 (1877-1878) Harbi de o dönemdeki ordunun eksikliklerinin görülerek bu eksikliklerin giderilmeye çalışılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar eğitim konusunu bir kamu hizmeti olarak görmemiştir. Eğitim alanında ilerlemeye yönelik adımlar atılsa da esas gelişme XIX. yüzyılda kaydedilmiştir. Devletin, modernleşmede izlediği bir çizgi vardır. Başlangıç itibarıyla modernleşmeden anlaşılan husus askerî alanda modernleşmedir. Askerî alanda modernleşme, reform yapma mantığının temelini oluşturmak için yeterlidir. Eğitim konusu ara ara gündeme geldiyse de eğitim, askerî modernleşmenin bir parçası olarak temelde değerlendirilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin (M. 1 Ekim 1869 / H. 24 Cemazeyilahir 1286) yayımlanmasından⁵ sonra eğitimin önemli bir alan olarak değerlendirilmeye başlanmasında ve bir kamu hizmeti olarak mümkün olan en fazla sayıda vatandaşa ulaştırılması konusunda bir istek olduğu ve yeni okulların açıldığını görmek mümkündür.

II. Abdülhamid döneminde eğitim konusundaki çalışmaların hız kazanması ile beraber mevcut olan rüşdiye sayısı da artırılmıştır. Esasında rüşdiyeler çok donanımlı okullar değildir. Maarif tarihine bakıldığında zaman 3-4 görevli ile de okulların açıldığı görülmektedir. Örneğin 1877 yılında İstanbul'da açılan Hasköy Askerî Rüştiyesi'nde 3

² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS). 159/33

³ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 7.

⁴ Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 0, S. 2, Haziran 1998, ss. 69-137.

⁵ BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE..) 112/6.

öğretmen ile eğitim verilmekteydi.⁶ Ancak idadi okulları denilen, bugünkü seviyeyle bakılacak olursa asıl lise seviyesindeki okullarda ilerleme kendini göstermiştir. İdadiler her bakımdan önemli olan eğitim kurumlarıdır. Bu idadi eğitimde de oldukça fazla okul açılmıştır.⁷ Açılan okul sayısına aşağıda değinilecektir.

Tezin esas konusu olan devlet adamı Mustafa Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı görevine geldiği dönem yeni okulların açılmaya başladığı dönemdir. Onun zamanında yine rüşdiyeler, idadiler açılmaya devam etmiştir. 1883 yılında Askerî Mektepler Nazırı iken II. Abdülhamid'e yaptığı teklif ile Fransız etkisinde olan askerî eğitimi Alman etkisine sokmaya çalışmıştır.⁸ Avrupa'dan öğretmen getirtmek, Avrupa dillerinde kitap aldirmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Eğitim konusunda ileri görüşlü davranarak eğitimin derece derece gelişimine sebep olmuştur. Yalnızca eğitim konusunda değil daha önce kısmen yenilenen Tophâne-i Âmire konusunda da onun döneminde önemli ve kalıcı adımlar atılmıştır. Askerî mekteplerin gelişmesi gayesiyle Avrupa'dan uzmanlar getirttiği gibi Tophâne konusunda da Avrupa'dan çalıştırılmak üzere uzmanlar getirtilmiştir.

Mustafa Zeki Paşa'nın kişiliğini çözümlemek ve meslek hayatını irdelemek Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasi mekanizmasını anlama noktasında önemli bir yol olacaktır. Bu doğrultuda çalışmanın yazımına başlamadan önce ve yazımı süresince konu ile ilgili bilgilere ulaşma gayesiyle arşiv ve kütüphanelerde etraflı bir tarama gerçekleştirilmiştir.

Bu tezin amacı, Mustafa Zeki Paşa hakkında genel bir araştırma yapmak ve yaşadığı dönemi nasıl şekillendirdiği hakkında çıkarımlar elde etmektir. Bu kapsamda tezin ilk bölümünde Mustafa Zeki Paşa ve hayatı incelenerek, ailesi hakkında bilgiler verilecek, yaşadığı dönemdeki gelişmeler arşiv belgelerine dayandırılarak kronolojik sırayla açıklanacaktır. İkinci bölümde araştırmanın temel amacı olan Zeki Paşa'nın görevlerinin tarihsel gelişimleri ve bu görevlerin Zeki Paşa döneminde gösterdiği gelişimler ele alınacaktır. Tezin son bölümü olan üçüncü bölümde ise Zeki Paşa'nın son yılları irdelenerek, görevinin sona ermesinin ardından vefatına, kişiliğine ve yayımladığı eserlere değinilecektir. Bu amaçla Mustafa Zeki Paşa hakkında bilgilere ulaşmak için

⁶ Milli Savunma Bakanlığı (MSB), *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*, haz. Hülya Yazar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 16.

⁷ MSB., s. 177.

⁸ MSB., s. 255.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivine başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN AİLESİ VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'DEN TALEPLERİ

1. MUSTAFA ZEKİ PAŞA VE AİLESİ

II. Abdülhamid dönemi asker ve devlet adamlarından olan Mustafa Zeki Paşa hakkında bilgiler sınırlıdır. II. Abdülhamid döneminin meşhur devlet adamlarından biri olan Sadrazam Sait Paşa'nın anılarından da anlaşılacağı üzere Zeki Paşa, 1849 yılında Aydın ilinin Bozdoğan kazası Kemer⁹ köyünde doğmuştur.¹⁰ Babası sonradan Müslüman olan Ali Remzi Efendi, annesi Saffet Hanımdır.¹¹ Ali Remzi Efendi, Zeki Paşa'nın Tophâne Müşirliği görevi esnasında, yine Zeki Paşa'nın tayin talep etmesi üzerine Şehremaneti Meclisi azalığı yapmıştır.¹²

Mustafa Zeki Paşa, II. Abdülhamid döneminin meşhur paşalarındandır. Ayrıca yine bu dönemin en malûmatlılarından biri olarak tanınmıştır. Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, Rumca, Arapça ve Farsça bilen çok zeki ve iyi bir asker olan¹³ Zeki Paşa'nın, “Tabiye Misalleri” adlı eseri basılmıştır.¹⁴ Bu eserlerin yanında savaş stratejileri ile ilgili “Sevk-ül Ceyş” adlı başka bir eseri daha vardır. Tabiye Misalleri adlı eseri, 1866 senesi Abdülaziz döneminde Prusyalıların Avusturyalıları üzerinde olan galibiyetlerinin Fransızları rahatsız etmesi hadisesiyle başlamaktadır. Devamında ise 1870 senesinde yaşanan gelişmeler kayıt altına alınmıştır.¹⁵

Mustafa Zeki Paşa'nın askeriye ilk girişi 13 Eylül 1867 tarihinde 18 yaşındayken gerçekleşmiştir. Sınıf birincilikleriyle ödüllenen başarılı bir öğrenim döneminden sonra 1872 yılında Harbiye'den Erkân-ı Harb¹⁶ (Kurmaya) Yüzbaşılığı ile mezun olmuştur.¹⁷ Harbiye'yi bitirdikten sonra ülkenin farklı yerlerinde görev almıştır.¹⁸ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Müşir Süleyman Paşa'nın yaverliğini

⁹ Mehmet Eşref Albati, *Canlı Tarihler: XII, Eşref Albati Hatıraları*, Yay. Haz. Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945, s. 18.

¹⁰ Sadrazam Sait Paşa, *Anılar*, Yay. Haz.: Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 345.

¹¹ Ekrem Kadri Unat, “Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesinde Mustafa Zeki Paşa'nın Etkisi”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 4, 1998, s. 55-58.

¹² BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 86/20., BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2018/52.

¹³ Unat, a.g.m., s. 55.

¹⁴ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul 1310 (1893), s. 433.

¹⁵ Mustafa Zeki Paşa, *Tabiye Misalleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul 1305-1306, s. 4.

¹⁶ Salnâme-i Askeri, 1304/1888, s. 30.

¹⁷ İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, s. 412.

¹⁸ Sait Paşa, a.g.e., s. 345.

yaptıktan sonra Padişah Yaveri ve Şehzadelerin öğretmeni olmuştur.¹⁹ 16 Şubat 1882 (H. 27.03.1299) tarihinde ise kendisine nişân-ı Osmânî ile ikinci rütbe ihsan buyrulmuştur.²⁰ Bir süre şehzadelerin öğretmenliğini yaptıktan sonra II. Abdülhamid'in Zeki Paşa'yı kendi evlatlarından ayırmak istememesi üzerine 1883'te Liva (Tuğgeneral) rütbesi ile Askerî Mektepler Nazırlığına tayin edilmiştir. Ardından Ferik (Korgeneral) Rütbesine yükselmiştir.²¹ Askerî Mektepler Nazırlığına tayininden sonrasın ise ilâve olarak Nazırlığı muhafaza etmek üzere 1891'de Tophâne Müşiri olmuş²² uzun yıllar boyunca bu görevleri yerine getirmiştir. Askerî Mektepler Nazırı olduğu esnada, 3 Ağustos 1884'te elinde bulundurduğu ikinci rütbeden nişân-ı Osmânî, birinci rütbe ile değiştirilmiştir.²³ Zeki Paşa'nın nişân ile ödüllendirilmeleri hakkında "Tevcih Olunan Nişânlar" başlığı altında ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Mustafa Zeki Paşa'nın ilk eşi olarak Necmiye Hanım'dan bahsedilmiştir. Zeki Paşa henüz Tophâne Müşirliği görevine getirilmediği dönemde Büyük Reşit Paşa'nın kızı Necmiye Hanım'la evlenmiştir. Ancak Reşit Paşa'nın en küçük oğlu olan Mazhar Paşa'nın talebi üzerine Necmiye Hanım'dan boşanmıştır. Bunun üzerine Zeki Paşa'nın Tophâne Müşiri olması, Mazhar Paşa ve ev halkının "Böyle güzel ve büyük adamı nasıl oldu da elden kaçırdık?" pişmanlığı yaşamasına sebep olmuştur.²⁴ Zeki Paşa'nın ikinci eşi ise 1944'te vefat eden Adviye Hanım'dır.²⁵

Zeki Paşa'nın kızları; Sabiha Hanım, Seniye Hanım, Ayşe Saibe Hanım ve Saadet Hanımdır.²⁶ Torunları Nihat Bey, Safvet Hanım²⁷ ve Zeki Bey'dir. Kızları hakkında, isimleri ve birkaçının evlendiği kişiler haricinde malumat yoktur. Yalnızca Zeki Paşa'nın ilk kızı olan Sabiha Hanım ve Saadet Hanım hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Sabiha Hanım'ın evlendiği kişi dönemin meşhur gazetecilerinden olan Ali Kemal Bey'dir. Ali Kemal Bey ve Sabiha Hanım hakkında verilen bilgilere göre Sabiha Hanım görgüsü, göreneği ve asaleti ile tanıyanların takdirini toplamış bir

¹⁹ Turgut Çeviker, *İbret Albümü 1908*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 127.

²⁰ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.) 845/67891.

²¹ Salnâme-i Askeri, 1304/1888, s. 30.

²² Gövsa, a.g.e., s. 412.

²³ BOA, İ.DH.. 924/73294.

²⁴ Abdurrahman Adil Eren, "Tarihi Dedikodular: Mustafa Zeki Paşa", *Yarım Ay Dergisi İlmi İçtimai Mecmua*, Sayı: 58, 1 Temmuz 1937, s. 1.

²⁵ <https://www.takvim.com.tr/guncel/2013/04/06/pasa-servet> (Erişim Tarihi: 15.03.2022).

²⁶ Zeki Paşa'nın Hayatı, Taha Toros Arşivi, <http://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/166997/001514344006.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (Erişim Tarihi: 15.03.2022).

²⁷ Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2018, s. 27.

hanımıdır. Eski bir devir müşirinin kızı, kibar ve sade, fakat Frenk terbiyesiyle yetişmiş İstanbul hanımlarındandır.²⁸

Sabiha Hanım kocasının dar günlerinde hep yanında olmuştur. Ali Kemal'in maddi sıkıntıya girdiği zamanlarda sahip olduğu mücevherlerini satarak ailesinin geçimini sağlamasına destek olmuştur. 1922'de eşinin öldürülmesi üzerine onun zengin kütüphanesini satarak kumar borçlarını ödemiş ve Ocak 1923'te oğlu Zeki'yi de yanına alarak bir Alman subayı ile evli olan ablasının yanına, Bavyera'ya gitmiştir. 1949 veyahut 1950'lerde tekrar İstanbul'a döndüğü bilinen Sabiha Hanım 1990 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.²⁹

Zeki Paşa'nın bir diğer kızı Saadet Hanım hakkında Zeki Paşa'nın vefatından yaklaşık 8 yıl sonra gerçekleşen olaylar üzerinden bilgi sahibi olunmaktadır. Özellikle İsviçreli Doktor Ernest Höberli³⁰ ile evliliği Osmanlı bürokrasisini en çok meşgul eden evliliklerden olmuştur. O dönemde Osmanlı vatandaşı Müslüman kadınların Gayrimüslimler ile Osmanlı makamları tarafından geçersiz kabul edilse de yurt dışında evlilikler yaptıkları kaydedilmiştir. Saadet Hanımın bu evliliği de aynı şekilde gerçekleşmiştir.³¹

Mustafa Zeki Paşa'nın kızlarının yanında, oğulları hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Oğullarından ilki babası gibi kuvvetli kültürü, yabancı dil bilgileri ile tanınmış olan³² ve 1950'de Demokrat Parti'den 9. Dönem Sivas Milletvekili olan Sedat Zeki (Örs)'dir.³³ 1887'de İstanbul'da doğan Sedat Zeki (Örs), çocukluğundan itibaren iyi eğitim alarak, Fransızca, İngilizce ve Almancayı çok güzel öğrenmiştir. Evlenmemiştir. 27 Mart 1966'da İstanbul'da vefat etmiştir.³⁴

Bir diğer oğlu ise 18 Mayıs 1899 tarihinde İstanbul'da doğan Vedat Zeki (Örs)'dir.³⁵ Kendi tahsilinde olduğu gibi çocuklarının da tahsili hakkında oldukça

²⁸ Ebubekir Akkaymak, *Ali Kemal'in Kimliği ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 27-28.

²⁹ Akkaymak, *a.g.t.*, s. 28.

³⁰ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.) 2729/14.

³¹ Reyhan Gülşen, "Mütareke Döneminde Müslüman Osmanlı Kadınlarının Gayrimüslimler, İranlılar ve Javalılar ile Evlilikleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. -, S. 68, Nisan 2021, s. 429-462.

³² Gövsa, *a.g.e.*, s. 412-413.

³³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 1, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, Birinci Birleşim, 22.V.1950 Pazartesi, s. 4.

³⁴ Filiz Çolak, "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Sivas Milletvekilleri ve Parlamentodaki Faaliyetleri (1950-1960)", *Sivas Kongresi'nin 100. yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*, C. 1, Kısım: II, Sivas 25-27 Nisan 2019, s. 650.

³⁵ Yahya Akyüz, "Büyük Dil Bilgini Dr. Vedat Örs'ün Ardından", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 37, S. 1, Şubat 2015, s. 29-46.

dikkatli davranan Mustafa Zeki Paşa eşi Advie Hanım ile beraber oğlunun küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim görmesine dikkat etmiştir. Hatta Zeki Paşa, küçük yaşlarda Fransızca öğrenmesi için çaba göstererek Fransız bir öğretmen tutmuştur.³⁶

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere;

“Vedad Zeki, 1908 yılında önce Rodos sonra İstanbul Kadıköy’de Frères des Écoles Chrésiennes okullarında eğitimine başladı. 1911-1914 yıllarında Saint Joseph ve Galatasaray Liselerinde öğrenimine devam etti. 1915-1918 yıllarında Berlin’de Siemens Oberrealschule’de öğrenim gördü. 1919’da Berlin Üniversitesi’nde tıp eğitimine başladı ancak devam etmedi. 1924’te Bern (İsviçre)’de filoloji öğrenimi gördü. Öğrenimini tamamladıktan sonra ise uzunca bir süre mütercim görevinde bulundu. 1947’de Ankara Üniversitesi Fen Fakültesinde İngilizce okutmanlığı, 1948’de ise Siyasal Bilgiler Fakültesi İngilizce okutmanlığı görevlerinde bulundu. 16 Nisan 1981 tarihinde Ankara’da vefat etti.”³⁷ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Vedad Zeki, önemli kurumlarda eğitim alarak, kendini geliştirmiştir.

Advie Hanım’la evli olan Mustafa Zeki Paşa’nın kayınbabası Mehmed Enis Paşa’dır. Arşiv belgelerine bakıldığında, 31 Temmuz 1896 tarihinde Mustafa Zeki Paşa Tophâne Müşiri iken kayınpederi Enis Paşa’nın Konya Valiliğine tayin olması için istirhamda bulunmuştur.³⁸ Enis Paşa daha çok Kastamonu valisi olarak tanınmıştır. Ağustos 1897-1906 yılları arasında Kastamonu valiliği yapmıştır.³⁹ Mustafa Zeki Paşa’nın aile bağları hakkındaki bilgileri daha çok meslekleri ile ilgili yazılmış arşiv belgelerinde bulunması mümkündür. Özellikle tayin talepleri ile ilgili istirhamları bu konuda çalışmamıza yol göstermiştir. Örneğin 18 Kasım 1892 tarihli arşiv belgesinde Zeki Paşa’nın eniştesi olup Mahkeme-i Temyiz Azalığı’na tayini istenilen Ahmed Reşid Bey’in kıdem durumundan dolayı Bidayet Mahkemesi Reisliği’ne tayininin uygun olacağı hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁰

Mustafa Zeki Paşa’nın damatları ise, yukarıda bahsi geçen Ali Kemal Bey ve Hasan Rıza Paşa’dır.⁴¹ Ali Kemal Bey 1867-1922 yılları arasında yaşamış olan siyasî münakaşa ve mücadelelerdeki aşırılığından dolayı hayatı bir facia ile biten meşhur bir

³⁶ Akyüz, a.g.m., s. 29.

³⁷ Akyüz, a.g.m., s. 30-31.

³⁸ BOA, Y.PRK.ASK. 113/60.

³⁹ Tülay Ercoşkun, “Salnamelere Göre Kastamonu Valileri Listesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 54, S. 2, 2014, ss. 364-394.

⁴⁰ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 70/167.

⁴¹ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS Yayınevi, İstanbul 1999, s. xxxiv.

gazetecidir. Balmumcu esnafı Kâhyası Çankırlı Hacı Ahmet Efendi'nin oğludur.⁴² 31 Mart olayından sonra Viyana'ya giderek orada göreve başlamıştır. Viyana'dayken Mustafa Zeki Paşa ve ailesiyle tanışarak kendileriyle sık sık görüşmüştür. Mayıs 1913'te İstanbul'a dönerek Büyüka'da'ya yerleşmiştir. Zeki Paşa da aynı zamanda dönerek Büyüka'da'ya yerleşmiştir. Ali Kemal o günlerde Viyana'dan tanıdığı Zeki Paşa'nın en küçük kızı Sabiha Hanım'a talip olmuştur. Aradaki yaş farkı çok fazla olması sebebiyle uzun süren tereddütten sonra bu evliliğe izin verilmiş ve 1 Ocak 1914 tarihinde Ali Kemal Bey ikinci evliliğini yapmıştır.⁴³ Aynı yıl içerisinde Ali Kemal ve Sabiha Hanım'ın oğlu Zeki (Kuneralp) dünyaya gelmiştir. Zeki Kuneralp 1960-1964 yılları arasında Bern,⁴⁴ 1964-1966'da Londra⁴⁵ ve 1972-1979'da Madrid⁴⁶ Büyükelçiliği yapmıştır. Zamanın diplomatları gibi dönemi ile ilgili önemli eserler yayınlarak günümüze zengin hatıralar ve tecrübeler bırakmıştır. 1998'de İstanbul'da vefat etmiştir.

19 Kasım 1904 tarihli, Hicri takvimde Ramazan ayına tekabül eden bu ayda iftariyelik olarak Mustafa Zeki Paşa'nın bir diğer damadı Erkan-ı Harbiye Mirlivalarından Hasan Rıza Paşa'ya verilen maaş hakkında bir belgeye rastlanmaktadır.⁴⁷ Hasan Rıza Paşa, Kastamonu vilayetinin Tosya kazasında 1871'de doğmuştur.⁴⁸ Bağdat ve Trablusgarp Valiliklerinde bulunmuş olan Namık Bey'in oğludur. Tophâne Müşiri Zeki Paşa'ya damat olmuş, Almanya'ya gönderilerek Frankfurt'ta Goltz Paşa'nın maiyetinde çalışmıştır.⁴⁹ Ayşe Saibe Hanımefendi ile evlenen ve dört çocuk sahibi olan Hasan Rıza Paşa, 30 Ocak 1913 tarihinde 42 yaşında⁵⁰ bir suikast sonucunda şehit olmuştur.⁵¹

⁴² Gövsa, *a.g.e.*, s. 36.

⁴³ Akkaymak, s. 27.

⁴⁴ <http://bern.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

⁴⁵ <http://londra.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

⁴⁶ <http://madrid.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 16.03.2022).

⁴⁷ BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.) 486-68.

⁴⁸ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri Serisi No: 13, Gnkur. Basımevi, Ankara 1986, s. 150.

⁴⁹ Gövsa, *a.g.e.*, s. 329.

⁵⁰ ATASE, *İşkodra Savunması*, s. 150.

⁵¹ Gizem Kaytan, *Balkan Savaşları'nda İşkodra Müdafaası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2018, s. 144.

2. MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN SULTAN II. ABDÜLHAMİD'DEN TALEPLERİ

2.1. AİLESİ İLE İLGİLİ TALEPLERİ

Mustafa Zeki Paşa dönem dönem yakınları ile ilgili bazı taleplerde de bulunmuştur. Müşirlik görevinin birinci yılını doldurduktan sonra 26 Ekim 1892 tarihinde babası Ali Remzi Efendi'nin Şehremaneti Meclis Azalığına tayini için istirhamda bulunduğu iki adet arşiv belgesine rastlanmaktadır:

“Hakkına müstahak-ı abidanemde her an ve zaman lem'a nisâr âtıfet-i bîpâyân olan biz ne vechle ihsân gâyât-ı hüsvâneleri cümle-i cemîle ve celîlesinden olmak üzere peder-i ahkarânem Ali Efendi kullarının Cemiyet-i Rûsûmiyye Azâlîğî'na tayîn buyrulması hakkında 5 Cemazeyilevvel sene (1)309 (7 Aralık 1891) tarihinde mütecâsir ref' ü takdimi olduğum istirhâm-nâme-i abidanem üzerine ileride bir suretle taltif buyrulacağı hakkında irâde-i iltifât-ade-i hazret-i velînîmet-i a'zamîlerinin şerefsunuh ve sudur buyrulduğu Mâbeyn-i Hümâyûn-i mülûkaneleri Baş Kitâbet-i Celîlesi makamında 5 Kanunuevvel sene (1)307 (17 Aralık 1891) tarihli tezkire-i husûsiyye ile tebşir buyrulmuştu. Cenâb-ı Hakk'ın ihsân-ı subhânîsi olan cenâb-ı hilâfetpenâhîlerini kâffe-i âlem ve ikdar-ı kevnîyyeden masûn ve mahfûz buyursun. Evvelki gün Şehremaneti Celîleleri Meclis Azası'ndan Abdül Beg, kullarının vuku'-ı vefâtı hasebiyle yeri münhal kalmış olduğundan lütfen ve âtıfeten pederim Ali Efendi kullarının bunca görmüş ve görmekde bulunmuş olduğum inâyât-ı bî gâyât-ı hazret-i hilâfetpenâhîlerine bir zamîme-i lâyıkâ olmak ve akran ve emsal-i abidaneme karşı mahcubiyetten kurtulmak üzere lütfen ve ihsânen mûmâileyh kullarının mahal-i münhal-i mezkûra tayîni husûsunu atebe-i felek-mertebe-i hazret-i hilafet penahilerinden istirhama ictisâr eylediğim muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yı hazret-i şehriyarileri buyruldukda ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsân efendimiz hazretlerindir.

Peder-i ahkarânem Ali Efendi kullarının hakkına müstahak-ı abidanemde mütemâdiyyü'z-zuhûr olan avâtîf ve inâyât-ı cihân-derecât-ı hüsvâneleri cümle-i cemîlesinden olmak üzere bir hıdmetle kayırılacağı vâki' olan istirhâm-ı abidânem üzerine lütfen ve âtıfeten tebşir buyrulmuş idi. Cenâb-ı Hakk ihsân-ı subhânîsi olan vücûd-ı pür-sûd-ı merâhim-âlûd-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîlerini kâffe-i âlâm ve ikdâr-ı kevnîyyeden masûn ve mahfûz buyursun. Düunki gün şehremâneti meclis a'zâsından Abdül Efendi kullarının vukû'-ı vefâtı hasebiyle yeri münhal kalmış olduğundan inâyât-ı

bî-gâyât-ı celîle-i cenâb-ı cihân-dârîlerinden olmak üzere lûtfen ve inâyeten mûmâ-ileyh Ali Efendi kullarının mahal-i mezkûra ta'yîni hususunu cümle-i bendegâne şâmil olan merâhim ve inâyât-ı hüsrevânelerinden istirhâm eylediğim muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yı hazret-i zillu'llâhîleri buyrulmak bâbında ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsân efendimiz hazretlerindir."⁵²

Zeki Paşa'nın görev yıllarında yakınları için istirhamlarda bulunduğu belgeler ile kayıt altındadır. Yine Tophâne Müşiri iken tayin istirhamında bulunduğu bir diğer kişi ise eniştesi olan Ahmed Reşid Bey'in Kastamonu'da yaptığı görevinden ayrıldığı ve boş olan Mahkeme-i Temyiz Azalığı'na tayinine dair Zeki Paşa'nın özel tezkiresi ile istirhamda bulunduğu belgedir. Belgede Ahmed Reşid Bey'in Kastamonu'daki mesleğine girişi dört sene kadar olduğu Mahkeme-i Temyiz Azalığı için kanunen belirli olan dereceleri henüz elde edemediği ve tamamlamadığı, ancak şimdiye kadar bu yolda ilerlemiş olmasına nazaran Ahmed Reşid Bey'in bu göreve naklinin doğru olacağı yazmaktadır.⁵³

Zeki Paşa'nın babası ve eniştesinden sonra, 31 Temmuz 1896 tarihinde kayınpederi Enis Paşa için de tayin istirhamında bulunmuştur.⁵⁴

2.2. ŞAHSİ TALEPLERİ

Zeki Paşa görev yıllarında yakınları ile ilgili taleplerinin yanında para, arsa, çiftlik ihsanı gibi II. Abdülhamid'den şahsi konular hakkında da bazı isteklerde bulunmuştur.⁵⁵ Örneğin, 14 Ekim 1886 tarihli bir metinde Mustafa Zeki Paşa'nın arsa talebinde bulunduğu görülmektedir. Zeki Paşa'nın Padişaha olan yakınlığından ve daha evvelki Padişahın vaatlerine olan güveninden aldığı cesareten kaynaklı olması gerekir ki, "Ceyb-i Hümayun" denilen Padişahın özel harcamalarını yaptığı kesesinden kendisine arsa satın alınmasını istirham etmiştir. Bu arsa Nişantaşı'nda, o zamanlar İsmet Bey isimli bir şahsa bağışlanan hanenin arkasında bin beş yüz liraya satılan Hamamcı Emin Efendi isimli kişinin arsasıdır.⁵⁶ Zeki Paşa'nın bu arsa ile ilgili özel istekleri bununla sınırlı kalmayarak 19 Haziran 1887 tarihinde tekrar Padişaha arzuhalde bulunmuştur.

⁵² BOA, Y.PRK.ASK. 86/20.

⁵³ BOA, Y.MTV. 70/167.

⁵⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 113/60.

⁵⁵ BOA, Y.EE. 14/171.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.ASK. 35/52.

“Ağver-i meyâmin-mevfûr-ı Hazret-i Hilâfetpenâhilerinde fedâ-yı cân itmeğe hâzır ve son dereceye kadar sâdık bir kulları olduğum gibi başımı sokacak bir hâne sâhibi olmadığım ve Nişantaşı’nda Hamamcı Emin Efendi kullarının hânesi müştemilâtıyla birlikde bin beş yüz liraya satılmakda bulunduğundan îd-i saîd-i fitrî tebrîken hâne-i mezbûru iştirâ itmek üzere meblâğ-ı mezbûrun ihsân buyrulmasını hâkpâyı sipihr-itila-yı Hazret-i Şehriyârîlerinden ihtirâma ictisâr eylerim.”⁵⁷

Mustafa Zeki Paşa’nın yine özel konular hakkında bir diğer istirhamı ise 14 Nisan 1888 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Zeki Paşa maddi anlamda fazlasıyla sıkışık bir durumdadır ve Padişahın da merhametine güvenerek yardımcı olmasını istemiştir. Bir taraftan parasal yönden sıkıştırıldığı ve diğer taraftan da o dönemde ikamet ettiği hanenin sahibinin, kendisini bu haneden çıkarmaya çalıştığı ve inşa etmekte olduğu hanenin de tamamlanması gerektiği için şimdiye kadar kendisine ihsan olunan iki bin dokuz yüz liraya ilaveten iki bin lira daha ihsan edilmesini istirham etmiştir.⁵⁸ Zeki Paşa Askerî Mektepler Nazırı iken ve tek görev ifa ettiği yılların sonunda iken birtakım parasal sıkıntılar yaşamıştır. Bu yıllarda Zeki Paşa’nın maaşının diğer görevlilere nazaran az olması ve fazlasıyla borç içerisinde olması Zeki Paşa’nın hayatında maddi sıkıntılara sebep olmuştur.⁵⁹

Zeki Paşa’nın müşirlik görevine getirilmesinden yaklaşık üç yıl sonra 5 Şubat 1894 tarihli belgede arsa bedelinin ödenmesi istirhamı bulunmaktadır. Tophâne-i Âmire Müşiri Zeki Paşa’nın Nişantaşı’nda bulunan haneleriyle Taksim yönünden gelen yol arasında yol açma ve düzenleme gerçekleşecektir. Padişahın emri gereğince bulunan yol için Rûsûmat Emâneti (Gümrük İdaresi) memurlarından Hacı Kamil Efendi’nin orada bulunan iki parça arsasına bin beş yüz otuz altı zirâ⁶⁰ yerin İstimlâk Karârname gereğince satın alınması gerekmiştir. Belediye idaresi yerine geçmek üzere önceden usulen oluşturulan İstimlâk Komisyonu Heyeti tarafından icra olunan incelemeler neticesini içeren karârname üzerine, adı geçen bin beş yüz otuz altı zirâ uzunluğunda yerin her yerine otuz kuruş takdir olunmuş ise de açılan yol sebebiyle her yerine yirmi yedi kuruş bedel takdiri uygun görülmüştür. Bu sebeple Mustafa Zeki Paşa’nın Nişantaşı’nda bulunan haneleriyle Taksim cihetinden gelen yol arasının düzenlenmesi için Hacı Kamil Efendi’nin uhdesinde bulunan iki parça arsadan satın alınması gereken

⁵⁷ BOA, Y.PRK.ASK. 40/30.

⁵⁸ BOA, Y.PRK.ASK. 46/4.

⁵⁹ BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT.) 12/144.

⁶⁰ Hemen hemen bir metrelik uzunluk ölçüsü.

bin beş yüz otuz altı zirâ' uzunluğundaki yerin İstimlâk Karârname'si hükmüne uygun olarak her yerin yirmi yedişer kuruştan satın alınması kararlaştırılmıştır.⁶¹

Emekliliğe ayrılmadan iki yıl önceki kayıtlara bakıldığında ise 24 Ekim 1906 tarihinde Zeki Paşa'nın İstanbul'un elektrik imtiyazının kendisine ihsan buyrulmasını birkaç defa II. Abdülhamid'den istirhamda bulunduğu görülmektedir. Ancak o dönemin Sadrazamı, II. Abdülhamid döneminin son zamanlarında Sadrazamlıkta bulunan Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa, Zeki Paşa'nın bu istirhamından haberdar olup onu engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Zeki Paşa bu imtiyazın Tophâne-i Âmirelerine ihsan buyrulmasını arz etmiştir. Yaşanan bu durum üzerine Zeki Paşa, imtiyazdan yoksun kalarak üzülmüştür.⁶²

Emekliliğine bir yıl kala Zeki Paşa'nın bir rahatsızlığına rastlanmaktadır. 7 Temmuz 1907 tarihinde bedenlen rahatsız olmasından dolayı münasip bir yerde hava değişikliği istirhamında bulunmuştur.⁶³ Yaklaşık dört ay sonra da bedenlen rahatsızlığının halen devam ettiğini fakat bir süre daha dayanabileceğini arz ettiği bir belgeye rastlanmaktadır.⁶⁴ Daha sonra toparlanıp görevine devam etmiştir. Esasen emekli olduktan sonra da rahatsızlığının devam ettiği kayıt altına alınmıştır. Bunun üzerine bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler "Mustafa Zeki Paşa'nın Son Yılları" başlığı altında bahsedilecektir.

Zeki Paşa'nın daha önceden elektrik imtiyazının kendisine verilmesi istirhamında bulunduğu ifade edilmişti. Emekli olmasına aylar kala, 24 Ocak 1908 tarihinde ise arsa ve maden imtiyazı hakkında istirhamda bulunmuştur.⁶⁵

Zeki Paşa'nın emekli olmadan evvelki son isteği ise 15 Şubat 1908 tarihinde kuduz köpeklerin veya diğer hayvanların öldürülmesine dair talebidir. Zeki Paşa bu belgede bazı illerde kuduz köpek veya diğer hayvanlar tarafından ısırılıp tedavi için İstanbul'a gönderilen kişi sayısının gittikçe yükseldiğini yazmıştır. Kuduz olan hayvanların dikkate alınmayıp, gereğinin yapılmaması hasebiyle kuduz olan hayvanların etrafındaki hayvanları da kuduz etmesi ile bu durumun ortaya çıktığı bildirilmiştir. Geçen süre boyunca ilgililerin göstermiş olduğu ihmalkârlık hem devlet hazinesini zorlamış hem de toplum sağlığını tehdit etmiştir. Bu hususta Zeki Paşa insan

⁶¹ BOA, İrade Şehremaneti (İ.ŞE..) 3/30.

⁶² BOA, Y.PRK.ASK. 242/4.

⁶³ BOA, Y.PRK.ASK. 248/41.

⁶⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 251/121.

⁶⁵ BOA, Y.PRK.ASK. 253/68.

hayatı ve sağlığını, bir veya bin köpekten, kıyas kabul edilemeyecek kadar kıymetli olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden, fenotip olarak kuduz gibi görünmese dahi kuduz bir hayvanla münasebette bulunmuş olma ihtimaline karşın, kedi ve köpeklerin itlafını talep etmektedir. Bu usulün tatbiki halinde toplum sağlığının korunacağından söz etmektedir. Kuduz Tedavihanesi'nin bildirilerine dayanarak hayvanların ortadan kaldırılması talebinin yinelenmesine karşın, bu noktada Zeki Paşa'nın bürokrasiye ters hareket ettiği görülmektedir. Memleket sınırları içerisinde bu tarz bir uygulamada bulunma görevi Dâhiliye Nezareti'ne aittir. Bu belgeye göre Zabtiye Nezareti, bahsi geçen uygulamanın Dahiliye Nezareti'nin sorumluluğunda ve yetkileri içerisinde bulunduğunu Zeki Paşa'ya iletmiştir.⁶⁶ Kuduz köpeklerin ortadan kaldırılmasına dair olan 15 Şubat 1908 tarihli belgeden⁶⁷ sonra Zeki Paşa'nın emekliliğine kadar herhangi bir gelişmeye rastlanmamaktadır.

3. TEVCÎH OLUNAN NİŞÂNLAR

Mustafa Zeki Paşa'nın diğer devlet görevlileri gibi birçok kez nişân ile ödüllendirildiği görülmektedir. Nişân, genelde devlet tarafından verilen, kişilerin üstün hizmetleri karşılığında aldıkları değerli, süslü madalyon olarak açıklanabilir. Örneğin 1852'de ihdas edilen Mecîdî nişâmı birden beşe kadar sıralanan rütbeden olarak, birinci rütbeden 50 adet, ikinci rütbeden 150 adet, üçüncü rütbeden 800 adet, dördüncü rütbeden 3000 adet, beşinciden 6000 adet olmak üzere 10.000 adet olduğu belirtilmiştir.⁶⁸

Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophâne Müşirliği görevleri boyunca altın, gümüş⁶⁹ gibi çeşitli nişânlar ile ödüllendirildiğine çok kez rastlanmıştır. 1882 yılına ait askerî salnameye göre henüz görev yıllarının başlarındaiken altın ve gümüş olmak üzere 2 adet Osmânî, 1 adet Mecîdî madalyası almıştır.⁷⁰ İlerleyen dönemlerde başarıları doğrultusunda madalya sayısı artmıştır. Bu sebeple Zeki Paşa'nın nişân ile ödüllendirildiği belgeler bu başlık altında ayrıntılı olarak incelenecektir. Askerî Mektepler Nazırlığı görevinin henüz ilk yıllarında iken Mustafa Zeki Paşa ve diğer bazı kişilerin aldığı nişân buna örnek gösterilebilir.⁷¹ Bunun bir başka örneği ise 25 Nisan

⁶⁶ <https://ztarihdergisi.com/tophane-musiri-zeki-pasanin-kuduz-kopek-ve-saire-hayvanatin-itlaf-talebi/> (Erişim Tarihi: 5.01.2023).

⁶⁷ BOA, Zabtiye Nezâreti Evrakı (ZB.) 41/23.

⁶⁸ İbrahim Artuk, "Nişân", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, ss. 154-156.

⁶⁹ Salnâme-i Askerî, 1307/1891, s. 95.

⁷⁰ Salnâme-i Askerî, 1304/1888, s. 30.

⁷¹ BOA, İ.DH.. 924/73294.

1887 (H. 1 Şaban 1304) tarihinde Ferik Zeki Paşa'nın birinci rütbeden nişânla ödüllendirilmesidir.⁷²

Zeki Paşa'nın ödüllendirilmesi hakkındaki bir diğer gelişme ise görev yılları boyunca kendisine çok sayıda ihsan buyrulan, 17 Nisan 1893 tarihinde İkinci Fırka-i Hümayun Kumandanı Ferik Şevket Paşa ile beraber aldığı nişân-ı Osmânîdir:

“Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

*Tophâne-i Âmire Müşiri devletlû Zeki ve İkinci Fırka-i Hümayûn Kumandanı ferîkân-ı kirâmdan sa'âdetlû Şevket Paşalar hazerâtına hıdemât-ı nâfi'a-i mebnî Nişân-ı Âlî-i Osmânî ihsân buyrularak muâmele-i lâzîmenin îfâsı şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlîsinden olmağla ol bâbda emr-ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.”*⁷³

Zeki Paşa'nın sahip olduğu nişânlar bunlarla sınırlı kalmamıştır. Tophâne Müşirliği görevini ifa etmeye devam ettiği yıllarda, en son aldığı nişân-ı Osmânî üzerinden yaklaşık bir ay sonra ve yine Şevket Paşa ile beraber Osmani nişânı ihsanına nail olmuştur:

“Tophâne-i Âmire Müşiri Mustafa Zeki ve İkinci Fırka-i Hümayûn Kumandanı Şevket Paşalar Hazretlerine murassa Nişân-ı Âlî-i Osmânî ihsânı buyrulacağına dair.”

74

Mustafa Zeki Paşa Tophâne Müşirliğinin onuncu yılına ulaştığında 2 Mayıs 1901 tarihinde Mecîdî Nişânı kendisine ihsan buyrulmuştur. Mecîdî Nişânı Sultan Abdülmecid zamanında çıkarılan Osmanlı nişânlarından biridir. Mecidi, mecd kökünden gelerek büyüklük, azamet ve itibar anlamına gelmektedir.

*“Tophâne-i Âmire Müşiri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane-i Nazırı devletlû Zeki Paşa hazretlerine hıdemât-ı memdûha revîyyet ve sadıkanesine mebnî murassa Mecîdî nişânü zîşân ihsan buyrulduğundan muamele-i lâzîmenin îfâsı şerefsudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlîsinden olmağla ol bâbda emr-ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.”*⁷⁵ Hülâsa Tophâne-i Âmire Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'ya övülmeye değer hizmetlerinden dolayı değerli

⁷² BOA, İ.DH.. 1032/81330.

⁷³ BOA, İ.TAL. 18/26.

⁷⁴ BOA, BEO. 195/14602.

⁷⁵ BOA, İ.TAL. 249/38.

taşlarla süslenmiş Mecîdî nişânı buyrulmuştur. Bundan sekiz gün sonra ise Zeki Paşa'ya verilen nişânla ilgili işlem yerine getirilmiştir:

*“Tophâne-i Âmire ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırı devletlû Zeki Paşa hazretlerine murassa-ı mecidi nişanü zîşân ihsan buyrulduğundan muamele-i lâzimenin ifâsı şerefsudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden olunarak...”*⁷⁶

Zeki Paşa'nın, Tophâne Müşirliği görevini ifa ettiği süre boyunca aldığı nişânlardan en yüksek derecede olanı Mecîdî Nişânı olmuştur. 29 Eylül 1901 tarihine gelindiğinde ise iyi çalışmalarından dolayı Mecîdî Nişânının da üstünde olan İftihar Nişânı⁷⁷ ile ödüllendirilmiştir. İftihar Nişânı 6 Aralık 1888 (H. 2 Rabiulahir 1306/R. 24 Teşrinisani 1304) tarihinde II. Abdülhamid'in emriyle ihdas edilen bir madalyadır. Bu madalya da devlete sadakat, cesaret ve gayret ile hizmet etmiş bulunanlara verilmektedir.⁷⁸ Mustafa Zeki Paşa da gösterdiği iyi çalışmalara binaen bu madalyaya layık görülmüştür. Bununla ilgili belgede şu ifadeler yer almaktadır.

“Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

*Tophâne-i Âmire Müşiri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırı devletlû Zeki Paşa hazretlerine mesâ'î-ı hasene-i reviiyyetinde mebnî murassa-ı İftihar Nişânı âliye ihsan buyrulduğundan mu'âmele-i lâzimenin ifası şerefsudûr buyrulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî icâb-ı âlisinden olmağla ol bâbda emr-ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.”*⁷⁹

Bunun üzerine yaklaşık bir ay sonra, 10 Ekim 1901 tarihinde tekrar değerli taşlarla süslenmiş İftihar Nişânı kendisine ihsan buyrulmuştur. Bu arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere Zeki Paşa Tophâne Müşirliği görevi süresince sık sık değerli nişânlar ile ödüllendirilmiştir. Bu durum görevini layıkıyla ve başarıyla yerine getirdiği anlamına gelmektedir. Uzun yıllar boyunca bu görevlerde kalması başarısını kanıtlayacak en büyük örnektir. Zira Tophâne Müşirliği görevinde Zeki Paşa kadar uzun süre kalan başka bir devlet adamı olmamıştır.

Mustafa Zeki Paşa haricinde eşine ve kızlarına da zaman zaman nişân ihsanı gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid döneminde kadınlara verilmek üzere yeni bir nişânın

⁷⁶ BOA, BEO. 1658/124310.

⁷⁷ İ. Artuk, a.g.m., s. 155.

⁷⁸ Cevriye Artuk, “İftihar Madalyası”, *Belleten*, C. 44, S. 175, Temmuz 1980, s. 535-537.

⁷⁹ BOA, İ.TAL. 261/99.

meydana getirilmesi gerekmiştir. Bu ihtiyaç karşısında “Şefkat Nişânı” adı verilen nişân tanıtılmıştır.⁸⁰ Buna ilk örnek olarak 24 Şubat 1893 tarihinde adı geçen nişân Zeki Paşa’nın eşi Advîye Hanımefendi’ye birinci rütbeden ihsan buyrulmuştur.⁸¹ 13 Aralık 1905 tarihinde Zeki Paşa’nın ikinci kızına birinci rütbeden Şefkat-i Nişân-ı Hümâyûnu ihsan buyrulmuştur.⁸² Zeki Paşa’nın kızına ihsan buyrulan ve kayıt altına alınan son nişân ise 10 Şubat 1907 tarihinde yine birinci rütbeden Şefkat-i Nişân-ı Hümâyûnu ihsan buyrulan nişândır.⁸³

⁸⁰ İ. Artuk, a.g.m., s. 155.

⁸¹ BOA, İ.TAL. 15/18.

⁸² BOA, İ.TAL. 381/39.

⁸³ BOA, İ.TAL. 414/6.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN GÖREVLERİ VE DÖNEMİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

1. OSMANLI DEVLETİ’NDE ASKERÎ MEKTEPLERİN TARİHİ

Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren duyulan ihtiyaçlara karşılık olarak ilk etapta askerî olmak üzere çeşitli alanlarda yenileşme çabalarında bulunmuştur. Kuruluşunun ilk yıllarında ordunun komutan ihtiyacının karşılanması için subay yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde kendilerinden önceki dönemi örnek alarak, Büyük Selçuklu Devleti’nin saray teşkilâtını bünyelerine uydurarak uygulamışlardır.⁸⁴ Bakıldığında, bu hareketlere reform demek doğru olmaz çünkü yeniye değil de eskiye yaklaşım söz konusudur. I. Murad zamanında yani XIV. yüzyılda yeniçeri adı ile yeni bir askerî birlik kurulmuş ve bu askerî birliğin sevk ve idaresi için padişahın Edirne’deki sarayında bir saray mektebi açılmıştır. Daha sonra imparatorluğun bütün saraylarında bu tür askerî birlik komutanı ile mülkî amir yetiştirmek için Enderun adı verilen okullar açılmıştır. Fatih Sultan Mehmet zamanında Enderun hususunda gelişme daha ileri seviyeye gelmiştir. Adayların 14 yıl süren eğitim ve öğrenim süresi içerisinde hangi sınıflarda öğretim gördüğü kaynaklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

Küçük ve Büyük Odalar: Bu sınıf, orta öğrenim seviyesinde idi.

Seferli Odası ve Kiler Odası: Bu iki sınıf yüksek tahsile tekabül edip bugünkü Harp Okulu seviyesindedir.

Hazine Odası ve Has Odası: Bu iki sınıf ihtisas sınıflarıydı. Öğrenciler orta öğrenimden sonra subay olarak okurlardı.⁸⁵

İlk başlarda Müslümanlar Avrupa’da yaşanan eğitim alanındaki gelişmelerin Osmanlı Devleti tarafından benimsenmesini reddetse de etkilerini engelleyememiştir. Tam tersine Osmanlı Devleti, Avrupa’nın bu alandaki faaliyetleri içerisinde benimseyecek pek çok şey bulmuştur. 1560 yılında İstanbul’a gelen Alman İmparatorluğu elçisi Busbecq şöyle yazmıştır:

⁸⁴ MSB., *a.g.e.*, s. 6.

⁸⁵ MSB., *a.g.e.*, s. 6.

*“Dünyada hiçbir ulus, Hristiyanlar tarafından icat edilen top, havan ve daha diğer birçok şeyleri kullanmalarıyla da kanıtlandığı gibi, yabancılara yararlı icatlarından yararlanmada Türklerden daha büyük bir isteklilik göstermemiştir.”*⁸⁶

Yani silah, askerî teknoloji konusunda Türkler kadar hevesli bir milletin bulunmadığını ve aldıklarını da çok iyi kullandığından bahsetmiştir. Silah ve askerî teknoloji savaşlar için gerekli olduğundan ordu için lazım olmuştur. Lale Devri’nde yaşanan savaşlar ve alınan yenilgiler, yapılan anlaşmalar imparatorluğun içe kapanma ve kendine çeki düzen verme süreci yaşamasına sebep olmuştur. Yine Batı’ya yönelme, oranın sahip olduğu özellikleri inceleme çabası söz konusu olmuştur. Yani Osmanlı’nın bu yıllar itibari ile Batı’yı tanımak ve Batı’ya açılmak istediğini gösteren bir durum mevzubahistir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Comte de Bonneval isimli Fransız asıllı bir subay, önemli bir adım atmıştır. Comte de Bonneval, 1729 yılında Osmanlı’ya sığınıp Müslüman olarak Ahmet (Humbaracı) adını almıştır. 1734 yılına gelindiğinde ise ilk defa Üsküdar’da yeni bir öğretim merkezi olan Hendesehane’yi açmıştır.⁸⁷ Bu öğretim merkezi bir Askerî Teknik Okul’dur. Fakat 15 yıl sonra bir isyandan korkularak I. Mahmut tarafından kapatılmıştır.⁸⁸ Esasında o dönemde açılırken de Padişahın onayı olduğu halde yeniçerilerden korkularak açılan bir kurum olmuştur.

I. Abdülhamid dönemi ise Osmanlı Devleti’nin kurtulması için ıslahatlara duyulan ihtiyacın varlığının idrak edildiği dönem olmuştur. Kendisinden önce başlatılan yenileşme hareketlerinin hız kazandığı ve modernleşmeye öncülük eden XVIII. yüzyıl padişahlarının en güçlü ıslahatçılarından birisi olmuştur. I. Abdülhamid cephelerde Avrupa ile mücadele edebilmek için yeni askerî teknik, eğitim ve silah ihtiyaçlarının giderilmesinde kendinden önceki padişahlardan daha ileriye gitmiştir. Bu dönemde çok sayıda yabancı askerî danışman ve uzman getirilmiştir. Yine bu dönemde Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun adı ile bir deniz mühendisliği mektebi açılmıştır. Okulun açılış tarihi 1773 olarak kabul edilmekle beraber bu tarih yanıltıcıdır. Baron de Tott’un hâtıratında konuyla ilgili anlatımın tahlili neticesinde bunun doğru olamayacağı ortaya çıkarılmıştır. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun’un açılışı Fransız arşiv belgelerine göre 29 Nisan 1775 tarihindedir. Mühendishânenin ilk hocalarından Cezayirli Seyyid Hasan Hoca da yazmış olduğu bir risâlenin önsözünde bu hususu teyit

⁸⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 42.

⁸⁷ Lewis, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁸⁸ MSB., *a.g.e.*, s. 6.

etmekte ve açılışının I. Abdülhamid zamanında ve Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın üçüncü sadâreti döneminde olduğunu (Temmuz 1775/Cemaziyülevvel 1189) belirtmektedir.⁸⁹

Osmanlı'da esas modernleşmenin başladığı ve ilerleme kaydettiği dönem III. Selim dönemidir. Bu dönem askerî yeniliklerin, batıyla olan iletişimin hızla ilerlediği dönem olmuştur. Ancak bütün bu askerî çabalar köklü bir şekilde Osmanlı Devleti'nin sorununu çözmeye yetmemiştir. Yeniden yapılanmanın yaşandığı bu dönemde, 1795'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun adında imparatorluğun ikinci mühendishanesi açılmıştır.⁹⁰ Açılan bu okullar askerî eğitime verilen önemin bir göstergesidir. Burada alınan eğitim ile ordu ve askerler geliştirilerek ordunun başarılı olmasını sağlama amaçlanmıştır. 1831 yılına gelindiğinde ordunun subay ihtiyacını karşılamak amacıyla Selimiye Kışlası'ndaki yetenekli askerlerden bazıları subay yetiştirilmek üzere ayrılmıştır. Bu askerler harp okulunun ilk öğrencilerini teşkil etmiştir. Sonrasında 1834'te Türk ordusunda Batı ordularındaki gibi subay yetiştirilmek üzere ilk Kara Harp Okulu açılmıştır. 1835'te bir kısım öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir. Ayrıca yeni ordunun teşkili için Fransa'dan uzman subay yardımı istenilmiş ancak Mısır'da isyan eden Osmanlı Valisi Mehmet Ali Paşa'ya yardım eden Fransa, destek için meylli olmayınca Avrupa'da Fransızlara karşı gittikçe kuvvetlenmeye başlayan Prusya'dan öğretmen subay desteği istenilmiştir. Yüzbaşı Von Moltke kendi hükûmetinin izniyle 8 Haziran 1836 tarihinde “Birliklerin Teşkilâtlandırılması ve Eğitimi” amacıyla Türkiye'ye görevli olarak atanmıştır.⁹¹

Osmanlı Devleti eğitim siteminde farklı yaşlardaki ve farklı eğitim seviyelerindeki öğrencilerin aynı okullarda eğitim görmesi uygulaması vardı. Ancak bu durum başarıyı getirmediğinden ve yüksek askerî okullara öğrenci hazırlamak amacıyla orta öğretim kuruluşlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda erginlik dönemindeki çocukların eğitim alabileceği rüşdiye mekteplerinin açılmasına 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından karar alınmıştır. Bu kararı hayata geçirecek çalışmaları yürütmek üzere aynı yıl Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti kurulmuştur.⁹² XIX. yüzyılın ilk yarısında askerî okullar sisteminde bir yandan orta eğitim düzeyinin, yüksek eğitimden ayrı olarak örgütlenmesine gidilirken, öte yandan var olan yüksek eğitim

⁸⁹ Kemal Beydilli, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 513-514.

⁹⁰ Beydilli, a.g.m., ss. 515-516.

⁹¹ MSB., a.g.e., s. 7.

⁹² Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 300-303.

kurumlarına yenileri eklenmiş ve mevcut olanların da geliştirilmesi yönünde yol izlenmiştir.⁹³ Bu düşünceler üzerine 1846'da oluşturulan geçici Meclis-i Maârif ile Ağustos 1846'da sunulan raporda ilk, orta ve yüksek eğitimden meydana gelen, Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli bir eğitim sistemi kurulması söz konusu olmuştur.⁹⁴

Askerî orta öğretimin ayrı düzenlenmesi için ilk etapta Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishanelerin orta eğitimlerinin ayrılarak 1845'te askerî idadîler açılmıştır. Buna ek olarak Harbiye için ordu merkezlerinde birer askerî idadî kurulması kararlaştırılmıştır. 1846'da İstanbul, 1847'de Edirne ve Manastır, 1848'de Şam, 1873'te Erzurum, 1876'da ise Bağdat idadîleri kurulmuştur. 1864'te başka askerî okulların İdadîleri (Mühendishane İdadisi, Bahriye İdadisi, Tıbbiye İdadisi ve Mekteb-i Fünun İdadisiye)⁹⁵ birleştirilerek Galatasaray'da İdadî-i Umumî-i Askerî oluşturulmuştur. Aynı yıl içerisinde buna hazırlık olarak genel bir rüşdiye niteliğinde “Mahreci Mekâtib-i Askeriye” adlı bir ortaokul açılmıştır.⁹⁶ Ancak Osmanlı Devleti'nin yüksek askerî okullarda duyulan öğrenci ihtiyacı, iyi memur yetiştirme amacı rüşdiye mekteplerinin açılma ihtiyacını ciddi bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı bu eğitim kurumu kaldırılarak yerine 9 Ocak 1875 tarihinde ilk askerî rüşdiyeler kurulmuştur. Askerî okullarda öğretmenlik yapmış olan Mehmed Esad Bey, “Mirat-ı Mekteb-i Harbiye” adlı eserinde, geçmişte idadî okullarda düzenli olarak var olan dört sınıftan başka, bir de yedek birinci ve ikinci seneleri adı ile iki sınıfın daha mevcut olduğunu yazmıştır. Bu sınıfların idadî birinci senelerine temel kaynak olmak üzere, leyli yani yatılı olarak düzenlenip kurulduğunu ve dersleri ile ilgili bütün düzenlemelerin idadî görevlileri tarafından yürütüldüğünden de bahsetmiştir. Fakat bu yedek sınıfların, idadî sınıflarının geleceğini sağlayamadığından da bahsederek bu sınıfların kaldırılması kararlaştırılmıştır. Böylece yıllık ödemelerine karşılık gündüzlü askerî rüşdiyeler açmak ve devletçe tasarrufa uymakla beraber, yetenekli öğrenciler yetiştirmek hususu öngörülerek, başta İstanbul'da olmak üzere dokuz bölüm askerî rüşdiye açılmıştır. Sonraları ise görülen yararları üzerine diğer vilayetlerde de peş peşe kurulmaya başlanmıştır.⁹⁷ Buradan anlaşılabacağı üzere yine ihtiyacın doğurduğu sebepler yeni hareketlenmelere yön vermiştir. Her zaman olumlu sonuçlar alınmasa bile sunulan fikirler doğrultusunda farklı yollar denenerek düzen oturtulmaya çalışılmıştır. Açılan

⁹³ MSB., a.g.e., s. 9.

⁹⁴ Öztürk, a.g.m., s. 301.

⁹⁵ Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 110.

⁹⁶ MSB., a.g.e., s. 7-9.

⁹⁷ MSB., a.g.e., s. 16.

okullar geçen süreç boyunca çoğalarak, devletin ihtiyaç duyduğu öğrencilerin yetiştirildiği görülmektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreği yani II. Abdülhamid dönemi ise eğitim konusunda önemli adımların atıldığı dönem olmuştur. Henüz ilk yıllarından itibaren eğitime verdiği önem çok fazladır. Askerlik mesleğine verilen önem eğitimle ilerlemiştir. Askerî mekteplerden mezun olmadan özel imtiyaz ile askerlik mesleğine girenler hakkında harekete geçilerek terfi işinin usule bağlanması üzerine çalışmaları gündeme gelmiştir.⁹⁸ Ayrıca İstanbul'da askerî okullar açılarak Osmanlı ordusunda ıslahat yapmak üzere Alman subaylar ile iletişim kurulması söz konusudur. 1882 yılında 4 subay Türkiye'ye gönderilmiş ve 1883 yılına kadar Türkiye'de askerî eğitimde yapılacak reformlar için zemin hazırlamışlardır.⁹⁹ 1883 sonrası askerî eğitim hakkındaki gelişmeleri Mustafa Zeki Paşa'nın o tarihte geldiği Askeri Mektepler Nazırlığı görevi ile birlikte aktarılacaktır.

2. MUSTAFA ZEKİ PAŞA DÖNEMİNDE ASKERÎ MEKTEPLER

Tanzimat devrinde açılan iptidai ve rüşdî mekteplerin sayıları II. Abdülhamid devrinde günden güne artmıştır. İdadiler ise ancak 1884'ten sonra yeni bir gelişime ve ilerlemeye başlamıştır. Bu tarih Zeki Paşa'nın görev yıllarının başlarına tekabül etmektedir. Yine Tanzimat devrinde açılmış olan yüksek tahsil müesseseleri ile meslek ve ihtisas mektepleri yavaş ve derece derece gelişmelerine devam etmişlerdir. Hatta II. Abdülhamid devrinin sürdüğü 33 sene içinde bu çeşit mekteplere yeniden 18 tane daha eklenerek, bunlar da ötekiler gibi derece derece gelişme seyrini takip etmişlerdir. Askerî mektepler ise bu devirde eskisine göre daha ileri gitmiştir demek doğru olur. Bu devri açan ve yaşatan II. Abdülhamid memleket idaresi için devlete memur yetiştirme amacı ile babası Abdülmecid'in açmış olduğu mülkiye mektebini daha ileri seviyeye taşımıştır. Bunun yanında memlekette adaleti sağlama amacı ile de hukuk okulunu açarak bu iki yüksekokulun gelişimi ve ilerlemesi ile özel olarak ilgilenmiştir.¹⁰⁰ Bunların dışında o dönemde yaşanan savaşların da etkisiyle askerî okullara verilen önem artmıştır. Özellikle Osmanlı-Rus harbinin mağlubiyetle neticelenmesinden ve imparatorluğun en güzel parçalarından Rumeli'nin yarıdan fazlası kaybedildikten sonra memleketin idaresinde birçok yeniliğe başvurulduğu ve birçok meslek ve ihtisas

⁹⁸ BOA, Y.MTV. 4/72.

⁹⁹ MSB., a.g.e., s. 7.

¹⁰⁰ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1941, s. 677.

mekteplerinin açılmak istenildiği sırada askerî mekteplerinin de ıslahı için uğraşmıştır.¹⁰¹

Osmanlı dönemindeki askerî eğitim kurumlarından bahsedilmesi gereken ilk kurum askerî rüşdiyeler yani askerî ortaokullardır. Askerî mekteplerin tarihi hakkında II. Abdülhamid öncesinde yapılan gelişmelerden söz ederken genel bir rüşdiye okulunun açıldığından ve 1875'te ilk askerî rüşdiyelerin açıldığından bahsedilmişti. 1877 yılına gelindiğinde ise İstanbul'da 9 tane askerî rüşdiyenin açılmış olduğu görülmektedir.

Tablo 1. 1877 Yılında İstanbul'da Açılan Askerî Rüşdiyeler

Askerî Rüşdiye'nin İsmi	Öğretmen Sayısı	Sınıf Subayı Sayısı	Öğrenci Sayısı
Gülhane Askerî Rüşdiyesi	10	2	212
Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi	6	2	153
Fatih Askerî Rüşdiyesi	6	1	339
Kocamustafapaşa Askerî Rüşdiyesi	7	1	139
Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi	9	2	205
Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi	6	-	112
Toptaşı Askerî Rüşdiyesi	6	1	148
Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi	8	1	104
Hasköy Askerî Rüşdiyesi	3	1	56

Kaynak: MSB., *a.g.e.*, s. 16.

Yine 1877 yılına ait askerî rüşdiyelerle ilgili bir diğer bilgi ise o yıla ait salnamelerde askerî rüşdiyelerdeki öğretmen sayısının 63, dâhiliye zabitanın 12 ve öğrenci sayısının 1465 olduğu kaydedilmiştir. Bu rüşdiyelerde kolağası rütbesinde bir subay müdürlük yapmaktaydı. Öğretmenlerin çoğunluğu ise askerden ibaretti.¹⁰²

Örneğin 1891 (1307) yılına ait salnameye göre Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde müdür Kolağası Ahmed Efendi, Fransızca hocası Paris'te eğitim almış olan Binbaşı Süleyman Efendi idi. Eyüp Askerî Rüşdiyesi'nde müdür Kolağası Vehbi Efendi, Resim öğretmenliği yapan kişi Yüzbaşı İzzet Bey idi. Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nde müdür Kolağası Halid Efendi, Lisan hocası Kolağası Rüştü Efendi idi. Toptaş Askerî Rüşdiyesi'nde müdür Kolağası Şevket Efendi, Coğrafya hocası Kolağası Hüseyin

¹⁰¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 720.

¹⁰² MSB., *a.g.e.*, s. 16.

Efendi idi. Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi'nde Lisan hocası Kolağası Ali Efendi, Coğrafya hocası Kolağası Hüseyin Efendi idi.¹⁰³

Mustafa Zeki Paşa'nın göreve getirilmesinden itibaren de askerî rüşdiyelerin açılma faaliyetleri hız kazanmıştır. Mustafa Zeki Paşa savaşlarda alınan olumsuz sonuçların etkilerinin devam ettiği yıllarda göreve gelmiştir. O zamanlarda mektep nazırı bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ethem Paşa'nın azlolunarak, yerine şehzadelerin öğretmeni olan Zeki Paşa Askerî okulların kumandanı olarak 1883 yılında Liva (Tuğgeneral) rütbesi ile göreve gelmiştir.¹⁰⁴ Henüz görev yıllarının başındayken Askerî Mektepler Nazırlığına Ferik Rütbesi ile Nuri Paşa'nın tayin edilmesi üzerine Zeki Paşa'nın başka bir göreve nakli gerekmiştir. Ancak Zeki Paşa'nın görevi değiştirilmemiştir. Bu hususu açıklayan 22 Kasım 1884 (H. 3 Safer 1302) tarihli arşiv belgesi mevcuttur:

Daha önce Mirliva olan Nuri Paşa, Feriklik rütbesiyle Askerî Mektepler Nazırlığına atanmıştır. Kendisini tanıyanların anlattığına göre iyi, becerikli ve hizmet ehli biri olduğu padişaha iletilmiştir. Ancak bu atama işleminin yapılması için askeriye içindeki hiyerarşi kurallarına uyulması gerektiği ön plana çıkmıştır. Bu durumda Nuri Paşa, Padişahın uygun gördüğü suretle görevini icra ederken, hali hazırda oranın yöneticisi konumunda olan Zeki Paşa'nın emirlerini ve direktiflerini yerine getirmeye devam edecektir. Ancak Zeki Paşa Mirliva (Tuğgeneral) rütbesiyle, Ferik (Korgeneral) olan Nuri Paşa'dan aşağı rütbede kalmıştır ve bu durumun uzun sürmesi doğru olmamıştır. Daha sonra gerekli hâllerde kimin emredeceği ve kimin itaat edeceği muallakta bir durumdur. Bu karışık ve silsile kurallarına aykırı durumun bertaraf edilmesi için Zeki Paşa'nın görevinin değiştirilmesi, yerine Nuri Paşa'nın başka bir göreve tayin edilmesi gerekmiştir.¹⁰⁵

Bu tarihten bir hafta sonra ise Mirliva rütbesiyle atandığı Askerî Mektepler Nazırlığı görevine, 29 Kasım 1884 (H. 10 Safer 1302) tarihinde Feriklik rütbesine terfi ettirilerek devam etmesi sağlanmıştır.¹⁰⁶ Buradan anlaşılabacağı üzere Nuri Paşa'dan aşağı rütbede kalması sorunu düzeltilmiştir. Zira Zeki Paşa, II. Abdülhamid'e karşı en başarılı ve yakın devlet adamı olma çabası ile tanınmıştır. Bu durumun düzeltilmesi Zeki Paşa penceresinden olumlu bir sonuç teşkil etmiştir.

¹⁰³ Salnâme-i Askerî, 1307/1891, s. 113-115.

¹⁰⁴ Albatı, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰⁵ BOA, Y.PRK.ASK. 24/47.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH.. 934/73990.

Zeki Paşa döneminde askerî mekteplere verilen önem artarak, bu mekteplerin gelişmesi söz konusu olmuştur. Askerî anlamda gelişmelere ihtiyaç duyulan dönemde göreve gelen Zeki Paşa'nın görev yıllarında orduda düzenlemeler yapılmasının yanında, askerî akademilerde de yeni reformlara ihtiyaç duyulmuştur. Zeki Paşa'nın düşüncelerinin etkisi ile bu dönemde Almanya başta olmak üzere ordunun nizamının sağlanması maksadı ile yabancı ülkelere asker kökenli yabancı şahıslar getirilmiştir. Binbaşı Colmar von der Goltz Paşa bu maksatla gelen kişilerden biridir. Mustafa Zeki Paşa'nın ricası ile II. Abdülhamid, Binbaşı Baron Colmar von der Goltz'un Türkiye'ye gelmesi hususunda Kayzer II. Wilhem'den ricada bulunmuştur. Goltz Paşa, Berlin'deki karargâhta yapılması gereken görüşmeleri ve gerekli hazırlıkları bitirdikten sonra 18 Haziran 1883 tarihinde Türkiye'ye gelmiş, İstanbul'da devlet erkânı tarafından törenle karşılanmıştır. Bu sırada hem Sultan II. Abdülhamid ve hem de Harbiye Nazırı tarafından büyük iltifat görmüştür. Yalnızca Goltz Paşa değil, o dönem gelen Alman subayların hepsi güzel karşılanmıştır.¹⁰⁷ Goltz Paşa'nın Türkiye'ye gelmesi ile kendisine Türk ordusunda mirliva¹⁰⁸ rütbesi verilerek Türkiye'de Askerî Mektepler Nazırı Mustafa Zeki Paşa'nın müsteşarı olarak göreve başlamıştır. Goltz Paşa ile üç yıllık bir sözleşme yapılmıştır. Üç sene bitince sözleşme üç sene daha uzatılmıştır. Askerî düzenlemelere ait değişikliklerin yapılması şartıyla sözleşmenin uzatılmasını kabul edeceğini söyleyen Goltz Paşa askerî mekteplerin ıslahı için gayret göstermiştir.¹⁰⁹ Ordu müfettişi olarak göreve gelen Goltz Paşa'ya daha sonra Erkânı Harbiye İkinci Reisliği görevi de verilmiştir. Mustafa Zeki Paşa maarifin gelişimini arzu eder gibi görünüp hiçbir icraata meydan vermek istemeyen Saraya karşı Goltz'u himaye ederek Erkân-ı Harbiye sınıflarıyla bütün askerî mekteplerin düzenlemelerine dair verdiği layihaları kabul ettirmeye çalışmıştır.¹¹⁰ Goltz'un rütbesi gelir gelmez feriklik rütbesine terfi etmiş sonrasında müşirliğe kadar yükselmiştir. Askerî mekteplerdeki yenilik ve ilerlemeler için Almanya'dan getirtilen Goltz Paşa'nın eğitimle ilgili bilgi birikimlerini yazdığı eserleri incelenerek askerî okullarda okutulması uygun bulunmuştur.¹¹¹ Zeki Paşa'dan önce Harbiye mektebinde eğitim ve öğretim Fransız usulüne göre yapılırken Zeki Paşa'nın Goltz Paşa ile beraber askerî mekteplerin ıslahına

¹⁰⁷ Zekeriyâ Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu, 20-22 Mayıs, İstanbul 2016, ss. 931-951.

¹⁰⁸ Tuğgeneral.

¹⁰⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.) 15/80.

¹¹⁰ Kazım Dalkıran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Askerî Akademik Eğitim*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2010, s. 68-69.

¹¹¹ BOA, Mabeyn-İrade (MB.İ...) 86/80.

girişmesiyle Almanya'dan birçok öğretmen getirtilmiştir.¹¹² Ayrıca askerî eğitimin geliştirilmesi için Fransız etkisindeki Türk askerî eğitim, Alman etkisine girmiştir. Nazari ve matematiğe ağırlık veren eğitim, tatbikî eğitime kaydırılmıştır. Goltz Paşa'nın bu uğraşları ve arzusuna rağmen kurmay sınıflarındaki mühendislik dersleri, bu eğitimi veren başka okul olmadığı için kaldırılmamıştır. Goltz Paşa, Osmanlı hükümeti hizmetine girmesinden 13 sene sonra 1896 yılında bir dergide yazdığı yazıyla bahsi edilen görev ve hizmetleri ile ilgili bilgileri aktarmıştır. Goltz Paşa'nın göreve getirilmesi Osmanlının yararına olmuştur. Her şeyden önce askerî okulların gelişmesi konusunda fazlasıyla faaliyette bulunmuştur.¹¹³

1895 yılında Goltz Paşa'nın ülkesine dönmesi üzerine, askerî mektepler müfettişliğine İsmail Paşa getirilmiştir.¹¹⁴ Mustafa Zeki Paşa her ne kadar zekice bir harekette bulunarak Goltz Paşa ile çalışsa da Türk ordusu henüz bu yeniliklere tam anlamıyla hazır değildir. Savaşlardan alınan olumsuz sonuçlar neticesinde Osmanlı ordusu yeteri kadar gelişim göstermemiştir.¹¹⁵ Ayrıca başlangıçta gelen Alman heyetinin Türkçe bilmeyişi, Türklerin de Almanca bilmeyişi iletişim kopukluğuna sebep olmuşsa da gelişigüzel Fransızcayla anlaşılabilmiş ancak ilk yıllarda askerî eğitimde hedeflenen yahut beklenen başarı elde edilememiştir.

Mustafa Zeki Paşa uzunca yıllar boyunca Harbiye Mektebi Komutanlığı görevini yürütmüştür.¹¹⁶ Onun döneminde yabancı uzmanların getirilmesinin yanında aynı şekilde dış ülkelere de öğrenci gönderilmesi kararı alınmıştır. Yabancı uzmanların incelemeleri neticesinde ise bildirdikleri rapor ve layihalar ile orduda ve orduya asker yetiştirecek olan askerî mekteplerde düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Askerî mekteplerin eğitim ve idari personellerin tayin, terfi, nakil işleri düzene sokularak askerî mekteplerde okutulacak dersler ve kitaplar yeniden düzenlenmiştir. Askerî mekteplere alınacak öğrencilerin durumları incelenerek özellikle ailesi olmayan ve ihtiyaç sahibi çocukların ortada kalmaması için yetenekli olanları askerî mekteplere alınmıştır.¹¹⁷

Askerî Mektepler Nazırlığı görevi ile beraber ifa edeceği Tophâne Müşirliği görevine getirildiği yıl olan 1891 yılı askerî okulların açıldığı ve ordu merkezlerinde

¹¹² Albati, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹³ Ergin, *a.g.e.*, s. 721.

¹¹⁴ MSB., *a.g.e.*, s. 255.

¹¹⁵ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 70.

¹¹⁶ Cemalettin Taşkıran, *Yüzyıllardır Harbiye, Harbiye'nin 180 Yıllık Tarihi ve En Büyük Harbiyeli Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 65.

¹¹⁷ Özge Kurşun, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Taşrasında Askeri Mektepler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2017, s. 37.

Harbiyelerin yaygınlaştırıldığı yıl olmuştur. 1892’de Üsküp Askerî Rüşdiyesi açılmıştır. 1895’te ise Anadolu’daki askerî rüşdiyelere Bitlis Askerî Rüşdiyesi katılmıştır. Devletin başka kesimlerindeki rüşdiyelere 1893 yılında Süleymaniye (Musul), 1895 yılında Taiz (Yemen), 1896 yılında Abha (Asir) Askerî Rüşdiyeleri eklenmiştir. 1891 yılına kadar askerî rüşdiyeler dört yıllık eğitim süresine sahiptir. Fakat 1892’den itibaren İstanbul başta olmak üzere kademeli olarak üç yıllık eğitime geçilmeye başlanmıştır.¹¹⁸

Askerî rüşdiyelerden sonra değinilmesi gereken bir diğer eğitim kurumu ise yükseköğrenime hazırlık okulları olan Askerî İdadîlerdir. Sivil İdadîlerin inşasına önyak olan Askerî İdadîlerin teşkilatlanma çalışmaları Mustafa Zeki Paşa’nın görev yıllarından yaklaşık kırk yıl öncesine tekabül eden 1841 yılında Mehmet Emin Paşa’nın Harbiye Nâzırlığı görevini üstlenmesi ile başlamıştır.¹¹⁹ Bu dönemde ve sonrasında çeşitli faaliyetler gerçekleşse de esas değişiklikler II. Abdülhamid döneminde, dolayısıyla Mustafa Zeki Paşa’nın görev yıllarında gerçekleşmiştir. 1891 yılında üç yıllık eğitim veren idadîler bu yıldan itibaren dördüncü sınıf uygulaması yaygınlaştırılarak 1897 yılında ise bütün Askerî idadîde tamamen dört yıllık öğrenime geçilmiştir. Bir yıl sonra ise bu uygulamadan vazgeçilerek yalnızca Harbiye idadîsinde dördüncü sınıf bırakılmıştır. Okulların öğrenim yıllarının dışında hava şartlarına bağlı olarak da ders saatlerinin değişikliği İdadîlerde görülmektedir. Örneğin 1894 yılında, Edirne’de bulunan Askerî Rüşdiyesinin havaların o günlerde soğuk olmasından kaynaklı ders saati değişikliği söz konusu olmuştur.¹²⁰

Askerî İdadîler pek çok devlet adamı yetiştirmiştir. Bu devlet adamlarına örnek verecek olursak;

Manastır Askerî İdadîsi’nde;

Mustafa Kemal Atatürk, Kazım Özalp, Ahmet İzzet Furgaç, Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa, Cafer Tayyar Eğilmez, Kâzım Dirik ve Ömer Naci,

Kuleli Askerî İdadîsi’nde;

Ali Rıza Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, Cemil Conk, Ahmet Cemal Paşa, Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir, Halil Kut ve Recep Peker,

Kuleli Tıbbiye Askerî İdadîsi’nde;

¹¹⁸ MSB., *a.g.e.*, s. 16.

¹¹⁹ MSB., *a.g.e.*, s. 173.

¹²⁰ BOA, Y.MTV. 102/57.

Refik Saydam, Mim Kemal Öke, Akil Muhtar Özden ve Süreyya Hidayet Serter gibi önemli devlet adamlarını yetiştirmiştir.¹²¹

O dönem askerî idadîler üzerinde yoğun çalışmalar yapılmıştır. Açılan Askerî İdadîler ise şu şekildedir;¹²²

- Harbiye-i Şahane Mekteb-i İdadîsi,
- Dersaadet Mekteb-i İdadîsi,
- İşkodra Mekteb-i İdadîsi,
- Mekteb-i Tıbbiye-i İdadîsi,
- Bursa Mekteb-i İdadîsi,
- Edirne Mekteb-i İdadîsi,
- Manastır Mekteb-i İdadîsi,
- Bağdat Mekteb-i İdadîsi,
- Şam Mekteb-i İdadîsi,
- Erzurum Mekteb-i İdadîsi,
- Kuleli Mekteb-i İdadîsi,
- Kandilli Mekteb-i İdadîsi,
- Erzincan Mekteb-i İdadîsi,

Mustafa Zeki Paşa'nın da nazırlığını yaptığı, II. Abdülhamid döneminde 1884 yılında resmi olarak açılmış olan eğitim kurumlarından bir diğeri ise Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'a bağlı¹²³ Hendese-i Mülkiye Mektebi'dir.¹²⁴ Bu mektep ilk zamanlardaki bütün meslek ve öğrenim kurumları gibi İdadî sınıflar ile açılmıştır. Kadrosu 150 öğrenciden oluşan bu mektebin öğrenim süresi 7 yıl olup bunun 4 yılı yüksek ve 3 yılı da İdadî öğrenim şeklinde olmuştur. Daha sonraki zamanlarda ise İdadîler açılarak gerekli olduğu kadar öğrenci yetişince bu mektepten İdadî sınıfları kaldırılmıştır. Yalnızca Yükseköğrenim sınıfları kalmıştır. Mektep henüz ilk mezununu vermeden Tophâne Müşirliğinden Bâb-ı Âlî'ye yapılan 1889 tarihli teklifte şu değerlendirmelere rastlanmaktadır;

¹²¹ MSB., *a.g.e.*, s. 175.

¹²² MSB., *a.g.e.*, s. 177.

¹²³ BOA, Y.MTV, 47/183.

¹²⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 951.

Mülkiye mühendisi yetiştirilmek maksadıyla birkaç sene önce Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûnda kurulup açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin gelişmesini sağlayacak şekilde öğretimi ve idarece düzeltilmesi gerekli görülmüştür. Bu amaçla Nafia Nezareti tarafından tayin olunan memurlar hazır oldukları halde yapılan görüşmeler neticesinde esasında beş sınıf üzerine tertip edilmiş olan ve 100 askerden oluşan Hendese-i Mülkiye Mektebi öğrencilerinin bu seneden itibaren yedi sınıf üzerine tertip edilmesi ve 105 askere ulaşmasına karar verilmiştir. Bu düzenleme ile beraber öğrencilerin maaşları, birinci, ikinci ve üçüncü seneler öğrencilerine eskiden olduğu gibi 30'ar, dördüncü sene öğrencilerine 45'er, beşinci sene öğrencilerine 60'ar, yedinci sene öğrencilerine ise 90'ar kuruş maaş verilmesi ve bu değişiklik ile beraber aylık hasıl olacak 3000 kuruş üzerine 5100 kuruş daha zam ile toplam 8100 kuruş, bu sene yetişenlerden de aylık 1000'er kuruş maaşla okuldan alıkonulması gereken iki efendi dahil olduğu halde hariçten tedariki gereken 10 asker hocanın maaşlarına karşılık tutularak hocaların hemen tedariki ve tayini gerekmiştir. Mektebin birinci senesine kayıt olunacak öğrencilerin yaşları 15'ten aşağı ve 20'den yukarı olmaması gerekmiştir. İdadî sınıfından sayılan, ilk üç senede iki defa sınav veremeyenlerin velilerine iadesi gerçekleşecektir. Ve dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci sınıflarının öğrencilerinin bu sınıflarda öğrenim süresi olan dört sene zarfında aynı şekilde iki defa sınav veremeyenlerin harbiye sınıfı derecesine ulaşamayacağından bundan böyle mektepten çıkacak mühendislere rütbe-i salise yerine rütbe-i rabia verilmesi yani rütbesinin düşürülmesi söz konusu olmuştur.¹²⁵

Bu teklif Bâb-ı Âlî tarafından kabul edilerek aşağı yukarı 1908 ihtilaline kadar devam etmiştir. Mektebin ilk nazırı Hasan Fehmi Paşa ve sırasıyla Necip Paşa, Ahmet Paşa olmuştur. Neticede bütün Askerî Mektepler, Mustafa Zeki Paşa'nın yönetimine girmiştir. Zeki Paşa Hendese-i Mülkiye'yi yoğun bir düzen altında tutmakla birlikte mektebi sistemli biçimde muhafaza etmiştir. Mektebin tesisatının yükselmesi için gayret göstererek başarılı bir müessese halinde kalmasına hizmet etmiştir. O zamanın sorunları düşünülürse Avrupa'dan öğretmen getirmek, Avrupa dillerinden kitap aldirmek gibi şeylerin epeyce bir cesarete bağlı olduğu söylenilebilir.¹²⁶ Zeki Paşa'nın şahsiyeti hakkında yapılan araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz bilgiler sayesinde bu konudaki davranış şekli normal karşılanmalıdır. Çünkü döneminin bilgili ve çalışkan

¹²⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 954.

¹²⁶ Ergin, *a.g.e.*, s. 953-955.

şahsiyetlerinden olması onu araştırmacı ve yenilikçi olmaya itmiştir. Bu sayede de ifa ettiği görevlerine başarıyla devam etmiş ve uzun yıllar bu görevlerde kalmıştır.

Ordunun asker ihtiyacını karşılamak, önemli birçok devlet adamı yetiştirmek amacıyla hizmet veren bir diğer eğitim kurumu ise II. Mahmud döneminde kurulmuş olan Mekteb-i Harbiye'dir. Mustafa Zeki Paşa'nın nazırlığına verilen kurumlardan bir diğeri de bu kurumdur.¹²⁷ Zeki Paşa Askerî Mektepler Nazırlığı görevine gelmesinden bir yıl sonra yani 1884 yılında Mekteb-i Harbiyye'ye nazır olarak tayin edilmiştir. Zeki Paşa'nın göreve geldiği yıllar 93 Harbi'nin etkisinin devam ettiği yıllar olmuştur. Bu sebeple bu kurumda yapılacak olan faaliyetler de savaşın neticesiyle kazanılmış olan tecrübeler ışığında olacaktır. Yine bu yıllarda önemli faaliyetlerde bulunan Goltz Paşa'nın Mekteb-i Harbiyye'deki reform çalışmaları, imparatorluğun mali imkânsızlıkları ve II. Abdülhamid'in orduya yönelik endişelerine rağmen 24 yıl boyunca Mekteb-i Harbiyye'nin komutanlığını yapan Mustafa Zeki Paşa sayesinde oldukça elverişli hale getirilmeye çalışılan bir ortamda yürümüştür. Okulda derslerin nazırlığını da yapan Mehmed Esad Bey, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye adlı eserinde Zeki Paşa hakkında şunları söylemiştir;

*“Zeki Paşa hazretlerinin ünlü Avrupa idarecileri gibi birçok lisana aşina olması, müfettiş olan Goltz Paşa'nın her hususta girişimlerini kolaylaştırması ve icraatlarını bir kat daha genişletmesini tamamlamaktadır.”*¹²⁸

Zeki Paşa o dönemde her hususta destekçi olmuş ancak II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Harbiyye'den yetişen öğrencilerin hatıralarına bakıldığı zaman Zeki Paşa'nın dönemi de içinde olmak üzere, öğrencilerin aldıkları eğitimden yeteri kadar hoşnut olmadıkları kaydedilmiştir. Bilhassa atış yapamamalarından, okunması ve üzerinde konuşulması kısıtlanan yayın fazlalığından ve okulda padişaha yönelik girişimleri engellemeye karşı denetimlerin ve baskıların aşırılığından yakındıkları göze çarpmaktadır.¹²⁹ II. Abdülhamid döneminin şartları düşünüldüğünde öğrencilerin bu hatıraları normal görülmektedir. Zeki Paşa'nın bilgili kişiliği ve eğitim kurumlarındaki başarısı dikkate alındığında onunla alakalı olumsuz bir yorumla karşılaşılması olağandır.

¹²⁷ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1321/1903, s. 207.

¹²⁸ Yunus Satılmış, *II. Abdülhamid Döneminde Mektepten Cepheye Osmanlı Piyade Zâbiti (1876-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2016, s. 88.

¹²⁹ Satılmış, *a.g.t.*, s. 88.

Askerî mektepler hususunda 1883 yılından itibaren önemli faaliyetlerde bulunan iki isim Zeki Paşa ve Goltz Paşa'nın Mekteb-i Harbiyye'deki en önemli icraatı eğitim sisteminin 1884 yılından itibaren Alman yöntemine göre düzenlenmesi olmuştur. Yapılan bu düzenlemeler ile okulun dört yıllık olan eğitim süresi üç yıla düşmüştür. Okula gelen öğrenciler birinci sınıfta piyade ve süvari olarak iki sınıfa ayrılmışlardır. Üç yıllık öğrenim süresince de birkaç ders dışında aynı dersleri görmüşlerdir. 1884'te düzenlenen müfredat II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar esaslı bir değişiklik geçirmemekle beraber, strateji, spor, ahlak ve riyaaziye dersleri 1895'te ve 1903'te yeniden gözden geçirilerek okutulmuştur. 1884-1912 yılları arasında Mekteb-i Harbiyye'de uygulanan müfredat şu şekildedir;¹³⁰

Birinci Sınıf Dersleri;

Akâid-i Diniye, Topoğrafya, Hendese-i Resmiye, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Askerî Hitabet, Talim Nazariyatı, Terbiye-i Askeriye, Fransızca, Almanca, Rusça, Harita Tersimi, Topoğrafya Ameliyatı ve Talim Ameliyatı dersleridir.

İkinci Sınıf Dersleri;

Akâid-i Diniye, Hizmet-i Seferiye, Dâhiliye Kanunnâmesi, Fenn-i Mimari, Talim Nazariyatı, Hizmet-i Seferiye Ameliyatı, Askerî Harita Tersimi, Fransızca, Almanca, rusça, Tarama, Hikmet, Topoğrafya Ameliyatı ve Fenn-i Furuset Nazariyatı dersleridir.

Üçüncü Sınıf Dersleri;

Üçüncü Sınıf Tabiiyesi, İstihkâmat-ı Hafife, Fenn-i Esliha, Hıfzıssıhha-i Askerî, Coğrafya-i Askerî, Devlet-i Âliyye Ordu Teşkilatı, Talim Nazariyatı, Askerî Terbiye, Fransızca, İstikşafat-ı Askeriye, Almanca, Rusça, Askerî Köprüler, İstihkam ve Tabiye dersleridir.

Alman askerî birliğin ve özellikle de Goltz Paşa'nın düşüncelerinden ve faaliyetlerinden yararlanan bu mektepte Mustafa Zeki Paşa'nın 25 yıl kadar bu makamda kalması sayesinde önemli bir kurumsallaşma dönemi yaşanmıştır. Mehmed Esad Bey'in Mustafa Zeki Paşa hakkında “*Askerî Mekteplerde bir ilerleme dönemi yeni bir yol başlattı*” şeklinde sözleri kayıt altına alınmıştır. Yine Zeki Paşa dönemi eğitim hakkında;

¹³⁰ Satılmış, a.g.t., s. 89.

*“Bilim dalları ve ders verme usullerince bir hayli yenileşme hareketleri meydana gelerek zamanında ilerlemiş devletler tarafından kabul ve uygulanmakta bulunan askerî talimatlar ve harbiye kuralları mektep tarafından tatbik edilmesine ve yararlanılmasına olanak sağlanmıştır. Öğrencilerin güzel ahlakıyla beraber askeriyedeki öğrenimlerinin ilerlemeleri, doğrusu eski döneme göre benzeri olmayan başarılarıdır.”*¹³¹

Osmanlı askerî eğitim kurumlarından bir diğeri ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'dir. Bu kurum öncesinde, Osmanlı Devleti'ndeki doktorlar medreseden ve pratikten yetişmişlerdir. Ancak bilindiği üzere XVIII. yüzyılda medreselerin yozlaşmaya başlaması tıp öğreniminin de bu durumdan etkilenmesine sebep olmuştur. Tıp öğrenimin önüne çıkan bu engeli ortadan kaldırmak ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna hekim yetiştirmek amacıyla 1826 yılında İstanbul'da dört sınıflı bir tıbbiye okulu açılmıştır. Okulun ilk açılışında ismi “Tıbbiye-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure” olup; Tıphane kısmında orduya askerî doktor yetiştirilirken, Cerrahhane kısmında ise operatör ihtiyacı karşılanmıştır. Bu kısım ameliyathane kısmı gibi düşünülebilir. 4 yıl eğitim süreci olan bu okulun ders programı şu şekildedir;

O dönemde tıp öğreniminde Fransızca bilmek zorunlu olarak görüldüğünden okulda Fransızca derslerine önem verilmiştir. Fransızca ile beraber Arapça, Türkçe, İmlâ Kitabı, İlaç, Bitki Hastalıkları, Arapça ve Türkçe adları, Dini bilgiler, Anatomi, Tıp bilimine giriş gibi dersler okutulmuştur. Okul kuruluşundan on yıl sonra “Mekteb-i Tıbbiye” adını almıştır. Bu adı almasından iki yıl sonra ise Tıphane ve Cerrahhane kısımları birleştirilerek “Dar'ül Ulum'u Hekimiye-i Osmaniye ve Mektebi Tıbbiye-i Adliye-i Şahane” adını almıştır. İlk mezunlarını ise 1840 yılında vermiştir. Kurulduğu tarihten itibaren devamlı isim, bina ve program değişikliği yapan Mekteb-i Tıbbiye, orduya bağlı hekim yetiştirme faaliyetlerini de devamlı hale getirmiştir.¹³²

Zeki Paşa'nın yalnızca Askerî Mektepler Nazırlığı görevini ifa ettiği son yıl 1891 yılı olmuştur. Zeki Paşa 1903 (1321) tarihli salnameye göre Tophâne Müşirliğine getirildikten sonra da askerî okullarda öğretmenlik yapmaya devam etmiştir.¹³³ 1891 yılı gerçekleşecek olan vükela değişimlerine kadar da yalnızca Askerî Mektepler Nazırlığı görevinde kalan Zeki Paşa sonrasında Tophâne Müşirliği ile birlikte bu görevi yerine getirmeye devam etmiştir. 30 Ağustos 1891 (H. 24 Muharrem 1309) tarihi ise Mustafa

¹³¹ Satılmış, a.g.t., s. 92.

¹³² MSB., a.g.e., s. 249.

¹³³ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1321/1903, s. 207.

Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı üzerinde kalarak, Müşirlik rütbesi alıp Tophâne-i Âmire Müşiri görevine getirildiği ve İmalat Nazırlığının da Seyyid Paşa'dan alınıp Zeki Paşa'ya verildiği yıl olmuştur.¹³⁴ Zeki Paşa'nın 1891 yılında Tophâne-i Âmire Müşirliğine atanması ile beraber Tophâne'ye bağlı bütün kuruluşlar da ona bağlanmıştır. Bu göreve gelmesinden bir yıl sonra Haziran ayında ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ona bağlanmıştır. Bu kurumda görev yapan Zeki Paşa,¹³⁵ görev yıllarında sıkça karşılaştığımız faaliyetlerini bu kurumda da devam ettirerek idaresindeki kuruluşları en modern şekilde işlemek, ülkeye yeni ilerlemeleri yerleştirmek, yabancı dil bilen değerli gençler yetiştirmek için çaba göstermiştir. Bu amaçlarla yabancı uzmanlar getirip, okullarını bitiren gençlerin en değerlilerini Avrupa'ya göndererek onların görgü ve kültürlerini, bilgilerini artırma yollarını başarı ile uygulamıştır. Bu yönde büyük başarı sağlayan önemli eğitimci Mustafa Zeki Paşa, görevini yerine getirirken gösterdiği azim ile beraber sert tavırları, çeşitli kişi ve kuruluşların çıkarlarını bozması nedeniyle çokça düşman kazanmıştır. Her çeşit tepki ve düşmana rağmen padişaha ve görevlerine olan bağlılığı ve sadakati sayesinde görevine devam etmiştir. Türk veteriner hekimliğinin gösterdiği ilerleme de esasında Zeki Paşa'nın çabaları sayesinde gerçekleşmiştir. Görev yaptığı dönemde bütün askerî okulların gelişmesinde, sayılarının artmasında ve modernleşmesinde çalışmış birçok aydın subayın, hekimin, eczacının, veterinerin ve mühendisin yetişmesi yollarını açmıştır. Bunca çabası ve çabalarının neticesinde aldığı başarılarla rağmen Mustafa Zeki Paşa'nın bu faaliyetleri üzerinde çok durulmamıştır.¹³⁶

Henüz Zeki Paşa'nın uhdesine Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophâne-i Âmire Müşirliği verilmeden önce, dolayısıyla da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kurumunun ona bağlı olmadığı yıllarda baytar sınıfları bu kurumdaydı. Ancak Zeki Paşa'nın Askerî Mektepler Nazırlığı esnasında 1888 yılında baytar sınıfları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den alınarak Umum Askerî Mektepler Nazırı ve Harbiye Mektebi Kumandanı Ferik Mustafa Zeki Paşa'ya bağlanmıştır. Ona verilen görevlerin önemini anlayarak sonsuz bağlılıkla görevini ifa eden Zeki Paşa bu görevini de ülkenin yararı için görerek dikkatle yerine getirmiştir. Bunun en güzel kanıtı da yine bu yıllarda Eyüp Sultan'da Bahariye Mezarlığı altındaki İplikhane Kışlasında bulunan Askeri Baytar Rüşdiyesi Dâhiliye Zabiti Tarihçi Eşref Albati'nın hatıratlarında Zeki Paşa hakkında yazılan

¹³⁴ BOA, İ.DH.. 1239/97023.; BOA, İ.DH.. 1239/97062.; BOA, İ.DH.. 1239/97063.

¹³⁵ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1321/1903, s. 215.

¹³⁶ Unat, a.g.m., s. 55.

yazılardan anlaşılmaktadır.¹³⁷ Bu anılara göre Mustafa Zeki Paşa'ya zeki bir öğrenci olan Trabzonlu Nuri Efendi'nin durumundan bahsedilmiştir. Bu başarılı öğrencinin baytar olarak değil, sınıf-ı mahsusa geçirilmesini düşünmüşler, sonunda yüksek rütbeli zabıtlar bu öğrenciyi Zeki Paşa'ya övgüyle anlatmışlardır. Zeki Paşa da baytar mektebinin bu zeki öğrencisini görmek için bir gün teftiş için okula gitmiş, teftişten sonra Nuri Efendi'nin sınıfına girmiştir. Sınıfta bu öğrenciyi tahtaya kaldırıp bir matematik problemi vermiştir. Nuri Efendi bu soruyu hızlıca çözünce Fransızca olarak da bunu izah etmesini istemiş, Nuri Efendi hemen bunu da çözünce Zeki Paşa şaşırmıştır. Zeki Paşa, Nuri Efendi'nin Fransızca'yı resmi okulda öğrendiğini öğrenince hoşnut olarak *"Seni bana çok methettiler, ben de gelip zekânı gördüm ve takdir ettim"* demiştir. Daha sonra kendi hayatından ve başarılarından bahsetmiştir. Eşref Albatı'ya göre şunları da ekler:

*"Memleketimizde tuhaf tuhaf fikirler dolaşmaktadır. Baytarlığa karşı olumsuz bir yaklaşım vardır. Bugüne kadar memleket halkı hastalıklı hayvanları yedi ve yemeğe devam ediyor. Halkı leş yemekten kurtarmak gerekir. Memleketi bu rahatsız edici halden kurtaracak ve seni memlekete yararlı bir ilim adamı yetiştirmek üzere öğrenimine gayret edeceğim. Bu hususta dünyanın en bilinen bir darülfünunu olan Sorbon'a yollayacağım. Aynı zamanda Pastör Müessesesi'nde çalışacaksın... Bütün âmirlerin ve öğretmenlerin hepsi hakkında olumlu tanıklıkta bulundular. Senin bu çalışkan zekânı söndürmemek ve seni memlekete büyük hizmetler yapman için de özel sınıfa nakil ile geleceğin değerli erkânı harbi olmanı temenni ediyorlar. Fakat ben bu düşüncede değilim... Seni bir erkân-ı harp zabiti değil, bir ilim adamı olarak yetiştirmeyi, memleket adına daha yararlı buldum. Sen baytar olarak kalacaksın... Paris'e giderek, Sorbon Darülfünununa devam edecek ve bir ilim adamı olarak yetişeceksin."*¹³⁸

Mustafa Zeki Paşa'nın veterinerliğe verdiği önemi ve başarılı gençler yetiştirme gayretini Eşref Albatı'nın hatıralarından anlaşılmaktadır. Zeki Paşa birçok uyanık ve bilgili şahsiyetlerin yetişmesine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.¹³⁹ Kimsenin göremediğini görerek hangi şahsiyetin hangi göreve getirilmesi gerektiğini, o kişilerin geleceğinin nasıl olması gerektiğini en doğru şekilde çözümleyebilecek bir zekâyâ sahiptir. Nuri Bey de o kişilerden biri olmuştur. Fransa'ya gidip öğrenimini bitiren Nuri

¹³⁷ Unat, a.g.m., s. 56.

¹³⁸ Albatı, a.g.e., s. 17-19.

¹³⁹ Çeviker, a.g.e., s. 127.

Bey geri döndüğünde ilk büyük Türk veterinerlerinden birisi olmuştur. Yaşlılığında Büyük Millet Meclisinde Trabzon mebusu olarak seçilerek mebus olduğu sıralarda vefat etmiştir.¹⁴⁰ Esasında Zeki Paşa döneminde Askerî Mekteplerin gelişmesinin en büyük etkilerinden birisi Zeki Paşa'nın görevine verdiği değerden kaynaklıdır. Görevine ve özellikle de o dönemin padişahı II. Abdülhamid'e karşı olan saygısı bu başarısının temel sebebi olmuştur. Saygıya paralel olarak çalışma gayreti de gelişerek kendisine verilen görevleri başarıyla ifa etmiştir.

Veteriner sınıflarının 1888 yılında Mekteb-i Harbiye'ye alınıp Mustafa Zeki Paşa'nın uhdesine verilmesiyle yapılan yenilikler de beraberinde gelmiştir. Yapılan yeniliklerden bahsedilecek olursa ilk etapta idarede ve ders programında değişikliklere gidilmiştir. Fünun-u baytariye ders nazırlığı kurulmuş, Mekteb-i Harbiye Fen-i Baytari Ders Nazırı¹⁴¹ Miralay Daniş Bey buraya getirilmiştir. Mustafa Zeki Paşa, Daniş Bey'i vefat ettiği 1902 yılına kadar değiştirmeden görevde tutarak onun mirliva olmasına ve ödüllendirilmesine yardımcı olmuştur. Ödüllendirmelerin en önemli örneklerinden olan nişân, Daniş Bey'e de verilmiştir. 18 Eylül 1898 tarihli İkdam gazetesinde ise Mekteb-i Harbiye'de Baytar Sınıfları Ders Nazırı Mirliva Daniş Paşa'ya nişân verildiği yazılmıştır. Öğretim şeklinin düzenlenmesi maksadıyla bir komisyon kurularak bu komisyonun önerileri doğrultusunda program yapılmıştır. Öğretim kadrosuna ise Yusuf Ziya Bey, Ahmet Mesut Bey gibi gençler alınmıştır.¹⁴²

Bir diğer değişiklik ise, Zeki Paşa'nın eğitim sonu Baytar Zabıt Sınıfını kurarak mezunların orduya yüzbaşı rütbesiyle katılmalarını sağlamasıdır. Askerî veterinerler o dönemde günümüzdeki üsteğmene tekabül eden mülazım-ı evvel rütbesi ile ordulara yollanırdı, bu değişiklik ile beraber yüzbaşı rütbesi olarak değiştirilmiştir.

Değişikliklerden bir diğeri ise Zeki Paşa'nın sık sık gerçekleştirmeye gayret ettiği faaliyetlerden olan, öğrencilerin gelişimine yönelik çabaları olmuştur. Yine bu dönemde de geleceğin hocalarının yetişmesini ve yeniliklerin memlekete getirilmesini amaçlayarak 1890 yılında 1. ve 2. sınıftan en yetenekli dört öğrenciyi seçerek Fransa'da Alfort Veteriner Okuluna 5 yıl öğrenim için göndermiştir. Bunlardan Mustafa Adil, Mehmet Nuri (Trabzonlu Nuri) ve Hayrettin Arif öğrenimlerini sürdürdükleri halde, gönderilenlerin bir diğeri olan Ahmet'in vefat etmesi üzerine onun yerine İsmail Hakkı yollanmıştır. 1895 yılı ise bu isimlerin geri dönmeye başladıkları tarih olmuştur. Yine

¹⁴⁰ Albati, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁴¹ BOA, İ.DH.. 1204/94222.

¹⁴² Unat, *a.g.m.*, s. 57.

İkdam gazetesinde 2 Nisan 1896 tarihinde yer alan malumatta ise “Fransa’da Baytar Mektebinde tahsil gören baytar yüzbaşlarından Mehmet Nuri, Hayrettin ve Adil Efendilerin Mekteb-i Fünun-ı Harbiye’de görevlendirildikleri” yazılmıştır. Alfort mezunu bu dört genç ise Mustafa Zeki Paşa’nın sayesinde veteriner hekimliğin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi adlı kitabında Osmanlı Devleti’nde veterinerlik öğretimi üç devreye ayrılır: İlk dönem 1849-1869 yılları, yenilik dönemi 1896-1910 yılları ve yeni dönem 1910-1922 yılları olmak üzere üç devreye ayrılmıştır. Bu sıralamaya bakıldığında yenilik dönemini başlatanlar, yani Mustafa Adil (1871-1904), Mehmet Nuri Ural (1869-1942), Hayrettin Arif (?-1915) ve İsmail Hakkı Çelebi (1873-1939) olmuştur. Bu sebeple Türk veterinerleri tarafından unutulmayacak bir şahsiyet haline gelmişlerdir.

1892 Haziranından itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Tophâne Müşiri Mustafa Zeki Paşa’nın idaresine geçmişti. Böylece Zeki Paşa, bu mekteple birlikte Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, Kuduz ve Çiçek Aşısı Hazırlama Müesseseleri ve Hıfzıssıhha Müfettişlerinin başı olmuştur. Bu tarihten itibaren ise tıp mekteplerinde bakteriyoloji okutulmaya başlamış ve Dr. Rıfat Hüsamettin Bey, 1893’de veteriner öğrencilerine bu dersi vermekle görevlendirilmiştir. Rıfat Bey’in görevlendirildiği yıl çıkan kolera salgını dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid ile kuduz aşısını bulan kimyager Louis Pasteur¹⁴³ arasındaki haberleşmeler sonucu İstanbul’a gelen Dr. André Chantemesse’in önerisine uyularak bir bakteriyolojihane açılması konuşmalarında Zeki Paşa önemli rol oynamıştır. Padişahın 713 numaralı İrade suretinde Bakteriyolojihane-i Şâhâne’nin 23-24 Ekim 1893 tarihinde kurulduğu, buranın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’ye bağlı olmayıp Mekâtib-i Askeriye Nezareti altında kalacağı bildirilmiştir. Daha sonra ise Dr. Nicolle’un Haydarpaşa Hastanesi’nde ameliyat görmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’de yetiştirilmekte olan talebe ile Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne baytar sınıflarına bakteriyoloji fenni talim ve tedris edeceği yazıldığı gibi, Dr. Nicolle’un her üç ayda Mekâtib-i Askeriye Nezareti’ne bir umumi rapor vereceği şartı da konulmuştur. Askerî Mekteplerin Zeki Paşa’ya bağlı olmasından dolayı bu durumun Zeki Paşa için ne kadar önemli olduğunu bu yazıdan anlaşılmaktadır. Onun fikirleri doğrultusunda değişimlerin yerine getirilmesi de en önemli örneklerdendir.

¹⁴³ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Türk Tıp Tarihinde Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlamalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, C. 117, S. 230, Eylül-Ekim 2017, s. 71-86.

Bakteriyolojihane’de verilen ilk kursta bulunmamakla birlikte sonrakilere asker veterinerler de devam ettirilmiş, bu asker veterinerlerden Mehmet Refik Mustafa ve Osman Nuri Bakteriyolojihane’ye asistan olarak atanmışlardır. Mustafa Adil Bey Türkiye’ye dönünce Mekteb-i Harbiye’deki baytar sınıflarına yüzbaşı rütbesiyle bulaşıcı hastalıklar ve etlerin kontrolü hocası olmuş, ek olarak Bakteriyolojihane’de de çalıştırılmıştır. 1896 yılının Kasım ayında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne’ye üye olmak için yapmış olduğu müracaatta kendisini “Mèdecin Vètérinaire, Chef de Laboratoire de M. Nicolle et Professeur á l’Ecole de Mèdecine Vètérinaire” olarak bildirmiştir. Bakteriyolojihane’de baytar hekimliği ilgilendiren emekler ve araştırmalar yapılmış, difteri serumundan başka sığır vebası serumu da hazırlanmıştır. 1901 senesinde Maurice Nicolle Türkiye’den ayrıldıktan sonra Adil Bey’in idaresinde Bakteriyolojihane-i Baytari kurulmuştur.¹⁴⁴

Veterinerlik hakkında yapılan bu gelişmelerin hepsi Mustafa Zeki Paşa’nın gayreti ve başarısı ve onun desteklediği şahsiyetlerin de başarıyla görevlerini yerine getirmesiyle gerçekleşmiştir. Her şeyden önce veterinerliğin ülke için önemini kabul ederek saygın ve çekici bir meslek haline getirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde ismi geçen bu şahsiyetler de kendilerinden sonra bu başarıyı sürdürmek için yeni şahsiyetler geliştirmiştir. Zeki Paşa’nın ilme ve eğitime verdiği önem kendi çocuklarından da görülmektedir. Özellikle küçük yaşlardan itibaren eğitimlerine önem vererek, çeşitli dilleri öğrenmeleri için gayret göstermiştir. Çocuklarının gösterdiği başarılarla bakıldığında da Zeki Paşa’nın verdiği emeklerin karşılığını açıkça görebiliriz. Buradan anlaşılacağı üzere Zeki Paşa hem kendi evlatlarını hem de ülkenin evlatlarını büyük bir özenle yetiştirerek ülkeye başarılı kişiler kazandırmıştır. Bunu da ülkenin tam olarak ihtiyacı olduğu dönemde yani, bilgili ve yetenekli şahsiyetlere ihtiyaç duyulduğu zamanda gerçekleştirmiştir. Ülkenin geleceğinin askerî, kültürel ve bilimsel olarak düzene girmesi için bu faaliyetler önemli rol oynamıştır. Çünkü bu dönemde savaşlarda alınan mağlubiyetler, bu mağlubiyetlerin devlete yansıma şekli ve eksikliklerin giderilmesi için oluşan boşluğun doldurulması önemli bir hal alarak düzene oturtulması gerekmiştir.

II. Abdülhamid’e sonsuz bir sadakat ile bağlı olan Zeki Paşa’ya padişah tarafından o dönem yaşanan sıkıntılardan ötürü Eczacı Mektebi açması görevi verilmiştir. Bir zamanlar gayrimüslimlerin elinde bulunan eczacılığın getirdiği olumsuz

¹⁴⁴ Unat, a.g.m., s. 57-58.

sonuçlardan dolayı II. Abdülhamid bu görevin gayrimüslimlerden alınarak Türklere verilmesini uygun görmüştür. Zeki Paşa'da dershaneleri uygun olan Eyüp'teki Veteriner rüşdiyesine ek olmak üzere Askerî rüşdiyelerin en kabiliyetli öğrencilerinden isteyenler arasından 100 öğrenci seçerek künyelerine eczacı kaydı konulmuştur. Bu eczacı okulu 1892-1893 senelerinde kurulmuştur. Baytar rüşdiyesi öğrencileri gibi eczacılar da leylî (yatılı) olarak kayıt olmuştur. Bu kurumun açılmasıyla ilk defa Hristiyanların elinden bir sanat alınarak Türk Müslümanların eline geçmiştir. Bu mektebin ilk eczacıları arasında, ülkeye çokça hizmet eden ve ün kazanmış olan isimlerden birkaçı Ethem Pertev, Beşir Kemal ve Cemal Nazım'dır.¹⁴⁵

3. TOPHÂNE-İ ÂMİRE VE MUSTAFA ZEKİ PAŞA'NIN MÜŞİRLİK DÖNEMİ

Tophâne-i Âmire terimi ile yalnızca İstanbul'da, Tophâne semtinde bulunan top dökümhanesi kastedilmek istenmiştir. Top dökümünün yapıldığı donanımlı bir kuruluş olarak ilk Tophâne tabiri, 1499-1500 yıllarındaki Avlonya Tophânesi muhasebe defterinde geçmektedir. Yine aynı defterde İstanbul'daki Tophâne'den "Tophâne-i Dergah-ı Ali" diye bahsedilmiştir. İstanbul'daki Tophâne'ye ilişik 1513 tarihindeki muhasebe defterinde Tophâne-i Âmire tabiri kullanılarak aynı defterde bulunan 1517-1519 yıllarındaki bir diğer muhasebe defterinde, Tophâne'nin Galata'da olmasından hareketle, Tophâne-i Galata tabiri kullanılmıştır.¹⁴⁶

Görüldüğü üzere Tophâne kavramı II. Bayezid döneminden itibaren kullanılmaya başlanarak bulunduğu semte göre ismi değişiklik göstermiştir. Esasında bu tarihlerden önce Tophâne denilen yer Bizans döneminde ormanlık bir alandaydı ve bu تنها yerde manastır bulunmaktaydı. İstanbul'un fethiyle beraber Tophâne denilen bu yerde top döküm merkezi oluşturulmaya başlanmıştır. Sultan II. Bayezid zamanında ise top döküm merkezinin yakınında yeni odalar yaptırılarak bölge topçuların mekânı haline getirilmiştir. Evliya Çelebi tarafından, Tophâne'nin Fatih Sultan Mehmed ve oğlu Sultan II. Bayezid devrinde genişletildiği, Kanuni Sultan Süleyman devrinde büyük miktarda meydana getirilen tadilatların yenilendiği söylenmiştir. Kanuni Sultan Süleyman yalnızca Tophâne'de eskiyen binaları onarmakla kalmamış ayrıca, top dökümünde önemli derecede ileriye giderek Nemçe/Avusturya'dan ihsan ve paralarla

¹⁴⁵ Albati, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁴⁶ Şafak Tunç, *Tophane-i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri*, Kişisel Yayınlar, İstanbul 2014, s.7-8.

top ve tüfek ustaları getirterek ülkedeki teknolojiyi Avrupa devletleri ile aynı seviyeye yükseltmiştir.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çalışmalarının büyük oranda başlangıcının yapıldığı dönem olan III. Selim dönemi ve bu modernleşme çalışmalarının daha da ileriye gittiği ve önemli adımların atıldığı II. Mahmud döneminde ise Tophâne-i Amire muhtelif onarım ve tadilattan geçmiştir. Özellikle II. Mustafa döneminde meydana gelen Tophâne yangınında büyük oranda zarar gören Tophâne-i Amire müstemilatında, III. Selim tarafından büyük bir tamirat yaptırılması söz konusu olmuştur.¹⁴⁸ III. Selim dönemi sonrasında da birkaç kez yangın ile karşı karşıya kalınmıştır ancak dönemin padişahları tarafından yeniden düzene sokulmuştur. Her seferinde yanan önemli eşyalar büyük bir kayıp oluştursa da yapılan tamirler ile yeniden canlandırılmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde top döküm faaliyetlerinin o dönemde nasıl yapıldığı uzun uzun anlatılmıştır.¹⁴⁹

“...leb-i deryada yüz âdem ba'id bir kûh-ı bülendin dâmeninde cânib-i erba'a divarları kal'a misâl bir ribatdır. Muhâsara olunsa dahi cenge tahammüli var ir metin divârdır. ânın tâ vasatında yine çâr-ı gûşe bir divâr-ı âlî vardır. Kaddi kırk zirâ'âlîdir üzeri çârpüşte padavra tahtasıyla örtülüdür. Bu kubbe üzre 'azîm bacalar vardır kim âteş-i duhânı ol bacalardan taşra çıkar ve bu padavra dam üzre âdemler gezecek yollar vardır ve dam üzre nerdibân nerdibandır ve bu damın tâ zirvesinde ve cânib-i erba'asında niçe yüz bal fıçıları ile sular hazırdır ihtimâldir kim tunç eridirken âteşinden bir şerâre dama isâbet iderse dam üzre gezen âdemler sular ile ol âteşi teskin iderler”.

Evliya Çelebi yine aynı eserinde Tophâne'deki top kalıplarının nasıl yapıldığından da bahsetmektedir.

“...bu kârhane içre niçe yerde dollâblar vardır anlarda top kalıpları binâ idüp âmâde iderler ve kalıbın içine gülle yerine kırkar, ellişer vakiyye gülle kalındığı olmağışün demir millere kırkar ellişer bin yumurta ile mahlût ve mâ'cun olmuş çamuru demir mile ipler ile sarup top kalıbları içine koyup aşağıların yine demir sikkeler ile mu'allakda zabt iderler. Zirâ bu top kalıbı içinde tunç dökülüp top oldukda top içinden yumurta ile mahlût mili çıkarub kâmil olur”.

¹⁴⁷ Miralay Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, haz. Ahmet Köç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013, s. LII.

¹⁴⁸ Tunç, *a.g.m.*, s. 17.

¹⁴⁹ Miralay Ahmet Muhtar, *a.g.e.*, s. LV-LVI.

Evliya Çelebi gibi o dönemde Tophâne ve top döküm faaliyetleri hakkında bilgi veren birçok kişi mevcuttur. Bu bilgiler ışığında dönemin içinde bulunduğu şartlar ile beraber ne kadar ileri gidilebildiği ve alınan başarılar net şekilde görebilmektedir.

Tophâne fabrikalarının inşası Sultan II. Mahmud ile başlamış, Abdülmecid dönemi bu fabrikaların tamamlandığı dönem olmuştur. Abdülaziz dönemi ise inşası gerçekleştirilen bu fabrikaların büyük değişimler yaşadığı dönemdir. Öyle ki Sultan Abdülaziz zamanında, büyük bir devletin harp ihtiyacını karşılayacak kadar güce kavuşulmuştur¹⁵⁰ Her alanda yapıldığı gibi bu alanda da yapılan yeniliklerin ardı arkası kesilmemiş ve Tophâne büyük bir ilerleme kat etmiştir.

II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan bir yıl sonrasında 1827 yılında, Tophâne-i Âmire Müşiriyeti kurulmuştur.¹⁵¹ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla her alanda yapılan yenilikler arasında yeni kurulacak olan ordu gündeme gelmiştir. Ocağın yerine kurulan yeni ordunun tüfek ihtiyacının karşılanması amacıyla bu dönemde dış alım yoluna gidilmiştir.¹⁵² Sultan Abdülaziz döneminde Tophâne konusunda büyük bir gelişme ve yenilikler meydana gelmişti. Yapılan yeniliklere bakıldığında bu dönemde Tophâne-i Âmire Müşiriyeti'ne tabi İstanbul'da bulunan tophâne fabrikaları; “Tophâne-i Âmire Fabrikaları” ve “Tüfenghane-i Âmire Fabrikaları” olarak iki ayrı kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki olan Tophâne-i Âmire Fabrikalarında top dökümhanesi, top vapuru (buharlı makine), marangoz fabrikası, demirhane, saraç fabrikası, nakkaş fabrikası, sandık ve model fabrikası bulunmaktadır. Bir diğeri olan Tüfenghane-i Âmire Fabrikaları kısmında ise Zeytinburnu Fabrika-yı Hümayûnunda; kaynakhane, çarh-hane, çakmak-hane, kundak-hane, harbihane, açkışane, eğehane, kapsül fabrikası, kılıç fabrikası, evani-i nühasiye fabrikası, demir fabrikası, İstanbul baruthanesinde yer alan fişenkhane, Kırkağaç'ta yer alan bir diğer fişenkhane, bıçkı fabrikası ve Dolmabahçe'deki gazhane olarak sıralanmıştır.¹⁵³ Yani bir sınıflandırma üzerinden düzen oturtulmuştur. Osmanlı Devleti silah ithali faaliyetlerinin yanında, Tophâne fabrikalarının inşasıyla çeşitli silahların üretimini gerçekleştirmiştir. Bu da devletin kendi silahlarını üretme gücünü ve Avrupa'ya olan bağlılığının azaldığını göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde dönem dönem özel sektörün silah fabrikaları kurma yolunda girişimlerde bulunduğu

¹⁵⁰ Zengin, a.g.t., s. 16.

¹⁵¹ Zengin, a.g.t., s. 10

¹⁵² Fatih Tetik-Serdal Soyluer, “Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918” *Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 104.

¹⁵³ Zengin, a.g.t., s.17.

bilinmektedir. Örneğin Winchester Repeating Arms Co.'nun Türkiye temsilcisi Mr. Josef Azaryan 3 Ekim 1872 tarihinde Osmanlı Devleti'nde silah fabrikası kurmak amacıyla teşebbüste bulunmuştur.

II. Abdülhamid dönemi ise ordunun ağır silah ihtiyacının büyük oranda ithalat yoluyla tedarik edildiği dönem olmuştur. Yine aynı dönemde top üretiminde yerli üretim mevcuttur.¹⁵⁴ II. Mahmud ve ondan önceki padişahlar gibi, top ve tüfeklerin yanı sıra barut, fişek ve mühimmattan tamamı olmasa da yurt içinde imal edilmesi için çaba gösterilmiştir.¹⁵⁵

Henüz Mustafa Zeki Paşa Tophâne Müşirliği görevine gelmeden önce II. Abdülhamid devrinde Tophâne üzerinde önemli ve köklü adımlar atılmıştır. Abdülaziz döneminde kısmen yenilenen Tophâne-i Âmire, Sultan II. Abdülhamid devrine gelindiğinde ise yeni baştan inşa ve ıslah edilerek tekrar Avrupa'dan uzman getirilmiştir.¹⁵⁶ Uzmanların getirtilmesinin yanı sıra Tophâne-i Âmire fabrikalarında özellikle bu dönemde silah üretimi yoğunlaştırılmıştır. Tophâne hakkındaki bir diğer gelişme ise 1862 yılında Tophâne'de açılmış olan “Sanayi Alayları”¹⁵⁷ için birer mektep tesis edilmesi fikri olmuştur. Bu konuda Mustafa Zeki Paşa'nın Tophâne Müşirliği görevine geldiği ilk yıl olan 1891 yılında harekete geçilmiştir.

Mustafa Zeki Paşa XIX. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın başlarına kadar 35 kez el değiştirmiş olan Tophâne Müşirliği makamında en uzun süre kalan kişidir. Bu görevde bulunanların çoğu asker kökenlidir.¹⁵⁸ Mustafa Zeki Paşa da asker kökenli olup 1891 yılından 1908 yılına kadar Tophâne Müşirliği görevine devam etmiştir. Daha etraflı bir inceleme yapılacak olursa bu makamda baba-oğul, kardeş, kayın peder-damat ilişkileri, şahısları birbirine bağlayan ilişkilerdir. İlk etapta yapılan tespit sonucunda 72 baba-oğul ilişkisi ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten, dört dede-oğul-torun silsilesine rastlanır. Kayınpeder-damat ilişkisine ise 44 kez denk gelinmiştir. Benzer durum Zeki Paşa için de geçerlidir. Emin Muhlis Paşa'nın damadı Mehmed Enis Paşa, bunun damadı Mustafa Zeki Paşa, bunun damadı ise Ali Kemal Bey bu makamda görevlerini yerine getirmişlerdir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Tetik-Soyluer, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁵⁵ Tetik-Soyluer, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁵⁶ Tunç, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁵⁷ Ersoy Zengin, “Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire Sanayi Alayları ve Mektebi”, *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitap*, Ed. Selami Kılıç, Ahmet Safa Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, ss. 491-514.

¹⁵⁸ Kunalalp, *a.g.e.*, s. XX.

¹⁵⁹ Kunalalp, *a.g.e.*, s. 22-23.

1891 senesi Eylül ayının dördüncü günü (H. 29 Muharrem 1309) ve 1891 senesi Eylül ayının üçüncü günü (R. 22 Ağustos 1307) vükela değişimleri yapılmıştır. Bu yılda Tophâne, Seraskerlik'ten ayrılarak Mekâtib-i Askeriye Nazırı Ferik Zeki Paşa'ya müşirlik rütbesi, memuriyetine ek olarak tevcih olmuştur. 1891 yılı Zeki Paşa'nın yeni görevinin ilk yılı olmuştur.¹⁶⁰ 9 Eylül 1891 tarihinde ise Zeki Paşa'nın uhdesine müşirlik rütbesi verilmesi gerçekleşmiştir.¹⁶¹ Mustafa Zeki Paşa'ya müşirlik rütbesi verildikten sonra 8 Eylül 1891 tarihinde Seraskerlik (Başkomutan) rütbesinin de yakın zamanda verileceği kayıtlara geçmiştir.¹⁶² Bunun üzerine Tophâne Müşirliği görevine geldikten yaklaşık iki hafta sonra, bu göreve getirilmesi dolayısıyla 16 Eylül 1891 tarihinde bir teşekkürname göndermiştir.¹⁶³

Yapılan arşiv çalışmaları sonucunda Mustafa Zeki Paşa'nın Tophâne-i Âmire Müşirliğine getirildiği dönemden itibaren emekliliğine kadar olan görevleri ile ilgili sürecin tarihsel gelişimini yazıya dökmek mümkün olacaktır. 28 Şubat 1892 tarihinde, methedilmeye değer vazifelerinden dolayı Zeki Paşa'nın rütbesi Osmanlı taşra teşkilâtında en büyük idarî birim, eyaletin askerî ve idarî âmiri Mîr-i Mîrânlığa (Beylerbeyliğine)¹⁶⁴ yükseltilmiştir.¹⁶⁵ Görevinde her zaman daha da ileri gitmeyi hedef alan Zeki Paşa, bu amacı doğrultusunda yalnız bırakılmayarak destek görmüştür.

Mustafa Zeki Paşa göreve geldikten sonra sanayi alaylarına birer İdadi Sanayi Mektebi ilave etmiştir. Burada yetişen öğrenciler teorik ve pratik derslerini beraber almaya başlamışlardır.¹⁶⁶ Tophâne Müşirliği görevi ile beraber Askerî Mektepler Nazırlığı görevini ifa etmeye devam eden ve askerî mektepler hakkında oldukça bilgi birikimi olan Zeki Paşa için bu görevi yerine getirmek uygun olmuştur. Çünkü Tophâne Müşiri ve aynı zamanda Askerî Mektepler Nazırı olduğundan Kuleli, Mümtaz Topçu ve Harbiye Mektebi öğretmenlerini sanayi mekteplerine gönderebilmekteydi. Zeki Paşa, bütün Tophâne Müşirliği görevi boyunca istisnasız her hafta vakitli vakitsiz Humbarahaneye giderek, mektepte her şeyi teftiş edip gözden geçirmiştir. Humbarahane başarılı bir mühendis olan Nafia Müsteşarı Hulusi Bey'i yetiştirmiştir. Zeki Bey Hulusi Bey'i Humbarahaneye ders nazırı yapmıştır. Hulusi Bey'in yaptığı her programı Zeki

¹⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. 4, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 336.

¹⁶¹ BOA, İ.DH.. 1242/97290.

¹⁶² BOA, Y.A..HUS. 251/19.

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bakınız, BOA, Y.PRK.ASK. 75/82.

¹⁶⁴ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 69-74.

¹⁶⁵ BOA, İ.TAL. 264/51.

¹⁶⁶ Zengin, a.g.m., s. 458.

Paşa tatbik ettirmiştir. Abdülhamid dönemindeki şoseleri, köprüleri, şimendiferleri hep Humbarahanenin yani Zeki Paşa'nın yetiştirdiği mühendisler inşa etmiştir.¹⁶⁷

Zeki Paşa, teftiş ve gözden geçirme çalışmaları yanında ordunun ihtiyaç duyduğu her türlü silahı imal etmek gayesiyle çabalamıştır. Zeki Paşa sık sık genç öğrencilere şu tavsiyelerde bulunmuştur:

*“Fen derslerine çok ehemmiyet verin. Vaktinizi esirgemeyin. Yapacağınız silahlar ne kadar fenne uygun yapılırsa o derece sağlam olur. Sizin yaptığınız silahlar ne kadar sağlam olursa harbiye efendileri de bu silahların kullanılmasını askerlere (o kadar rahat) öğreteceklerdir. Aldığınız vazifeler ehemmiyetlidir. Sizden iş, vazife bekliyoruz. Fen, sanata var kuvvetinizle çalışın, büyük fen adamları olun.”*¹⁶⁸

Zeki Paşa her görevinde olduğu gibi bu görevinde de öğrencilerin yol göstericisi olmuş ve yüksek başarı sağlama gayesiyle çabalamıştır. Attığı adımları en ince ayrıntısına kadar araştırıp adımlarını sağlamlaştırmıştır.

Zeki Paşa'nın döneminde silah üretiminin ilerlemesinin yanında ordu dışında bu silahların kullanımı yasaklanmıştır. Ancak bu yasağa uyulmamıştır. Mesela Manastır sancağı Kalkandelen kasabasında Abdurrahman isimli tüfekçi ustası imale ve pazarlamaya devam etmiştir.¹⁶⁹ Ancak Meclis-i Vükela kararıyla bilahare bu tüfeklerin nakline ve satışına izin verilmiştir. 5 Mart 1889 tarihinde Manastır sancağı Kalkandelen kasabasında Abdurrahman Usta'nın imal ettiği bu tüfeklerin sanayi-i mahallinin ilerlemesine engel olmamak üzere imaline ve gerekse satış yapması için Anadolu'ya naklolanmasına izin verilmiştir.¹⁷⁰

II. Abdülhamid devrinde Osmanlı topçuluğunda meydana gelen önemli gelişmeler şunlardır:

1) Sahra topçularının sayılarının artırılmasıyla bu topçuların bütün medeniyetlerin en etkili toplarından sayılan mantelli sahra toplarıyla silahlandırılması ve donatılması,

2) Sahil savunması için askerin en müthiş ve etkili toplarını oluşturan en uzun tûlda 24 ve 35,5 santimetrelik büyük çaplı krupkârî topların kabul ve tedarik edilmesi,

¹⁶⁷ Eren, a.g.m., s. 1.

¹⁶⁸ Zengin, a.g.m., s. 459-460.

¹⁶⁹ Zengin, a.g.t., s. 119.

¹⁷⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.) 3/19.

3) 12, 15 ve 21 santimetrelik şişhâneli kuyruktan dolan havanların tekrardan kabul edilmesiyle Osmanlı topları meydânına alınması ve eklenmesi,

4) Ordularda yeniden seyyar Obüs Alaylarının oluşturulmasıyla bu alayların krupkârî 12 santimetrelik kuyruktan dolan şişhaneli sahra obüsleriyle silahlandırılması ve donatılması,

5) 6,5 santimetrelik cebel toplarının yetmemesinden dolayı 7,5 santimetrelik krupkârî cebel toplarının yeniden kabul edilmesi,

6) Mühendis-hâne-i Berri-i Humâyûn'un tekrardan açılması ve uygun eklemeler ile genişletilmesiyle var olan öğrencilerinin artırılması ve ders programlarının Fransa, Almanya ve diğer büyük devletlerin topçu mektepleri ders programlarına göre yeni baştan değiştirilmesi ve düzeltilmesiyle fabrikalarda imalat işlerinde ve diğer topçu önemli işlerinde hizmete alınacak topçu seçkin sınıflarının oluşturulması, bu sayede de Avrupa askerî mühendislerine denk mühendisler yetiştirilmesine başlanması,

7) Tophâne-i Âmire'ye ait çelik ve top imalathanelerinin yeni baştan düzeltilmesiyle Osmanlı ülkesinde de krupkârî toplar tarzında çelik topların ve şimdiye kadar yapılmamış olan her cins çelik topçu mermilerinin imallerinde başarı sağlanması,

8) Topçulukta birinci dereceden önemli olan topçu binek ve koşum beygirlerinin Osmanlı memleketinde yetiştirilmesi için taraf taraf haralar tesis edilmesi,

9) Topçu talimatının tamamen değiştirilmesi ve düzeltilmesi ile yeniden bir takım topçu manevra ve atış kurallarının ve topçu sınıfıyla ilgili bütün kitapların yayınlanması,

10) Kâğıthâne poligonunun bütün masraflarının yeniden tesisi ve Çobançeşme poligonunun da alet ve edevatının ve diğerlerinin yeniden tedarik edilmesi,

11) Genel ordu için bütün askeriye'nin en yeni, en mükemmel tüfeklerinden sayılan mükerrer ateşli Mauser tüfeklerinin ordu için kabul edilmesiyle bu tüfeklerin Tophâne-i Âmire fabrikalarında imaline başlanması,

12) Dumansız Osmanlı barutunun icat edilmesi ve bu barutun Osmanlı top ve tüfeklerine yetecek kadar imaline gerekli barut-hâne'nin tesis olunması,¹⁷¹

13) Gerek piyâde tüfekleri ve gerek topçu mermileri nakline mahsus olan demir cebhâne arabalarının Tophâne-i Âmire'de imaline başlanması,

¹⁷¹ Mustafa Zeki Paşa'nın da Barut-hâne-i Âmireleri'nde tesis ve inşa olan dumansız barut fabrikasını teftiş edeceği, 19 Şubat 1903 (21 Zilkade 1320) tarihli Zeki Paşa tarafından kaydedilmiştir. BOA, Y.PRK.ASK. 190/63.

14) Almanya ordularında askerî bilgilerini tamamlayan topçu subayları ile diğer yetenekli Osmanlı subaylarının vasıtasıyla taraf taraf Osmanlı topçularının öğretim ve öğrenimlerinin yerine getirilmesiyle istenilen hedefe varılması hususlarındaki yatkınlık ve maharetlerinin artırılması sayesinde Osmanlı topçularının mükemmel bir dereceye gelmesi gibi her biri topçuluk ile ilgili yapılan gelişmeler olmuştur.¹⁷²

11. Maddedeki yenilik hakkında 28 Ocak 1893 tarihli bir belgeye rastlanmaktadır. Tophâne-i Âmire tüfek fabrikasındaki mevcut tezgâhların düzeltilmesi ve değiştirilmesine devam edilmesi ile beraber, yüz elli altı adet daha tezgâhın satın alımı için ve günlük iki yüz adet Mauser tüfeği imal edileceği için para istirhamında bulunulduğu kaydedilmiştir.¹⁷³

Tophâne fabrikalarında imal olunan silahlar, mühimmatlar, barut ve fitilin cins ve miktarları ile ihracat mahalleri gibi o dönemde üretilen malzemeler hakkında Zeki Paşa sayesinde geniş bilgi sahibi olunmaktadır. Müşir Mustafa Zeki Paşa, silah ve mühimmat ile barut ve fitilin o günlerde imal ve ihraç olunduğunun tasdikini sağlamıştır. Ayrıca Baruthâne-i Âmire’de imal olunan 1000, Kırkağaç Feshâne-i Âmiresi’nde imal olunan 900 adet, Zeytinburnu Fabrika-i Hümayûnu’nda imal olunan 299 adet, Tüfenghâne-i Âmire’de imal olunan 1276 adet top imal edildiğini Fabrika-i Hümayûnu’nda bulunan 628 adet ve Marangoz-Hâne’de imal olunan 74 adet malzemenin mevcudiyetini bildirmektedir. Bunlar av barutu, çelik freze, Almanya imali kurşunlar için başlık, tamirâtı yapılan Martini ve Vincerster tüfekleri için tüfek kısımları, çakmakçı körüğü, Almanya imali eğer, Martini tüfek sandığı, toparlak çınar ağacı, çam ağacı, basamak tahtası, kundak takozu, kuyruk takozu, kundak yan tahtası gibi malzemelerdir. Her biri ayrı önem taşımaktadır. Bir de ihracatı yapılan malzemeleri kayıt altına almıştır. Bunlar da toplamda 386 adet olmak üzere yine av barutu gibi malzemelerdir.¹⁷⁴

Zeki Paşa görevleri ile ilgili çalışmalarda bulunmasının yanında görevi ile ilgili olmayıp, devletin yararına olacak her türlü olay ile ilgilenmeye çalışmıştır. Tophâne Müşirliği görevinin dördüncü yılında o dönemde Zaptiye Nazırlığı görevinde bulunan Hüseyin Nazım Paşa tarafından yazılan belgede, Hamburg’dan 14 Ocak 1895 tarihinde, Almanya bayraklı Kable adlı vapuruyla Zeki Paşa adına top dökmeye mahsus on sandık

¹⁷² Miralay Ahmet Muhtar, *a.g.e.*, s. 4-5.

¹⁷³ BOA, BEO. 146/10885.

¹⁷⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 76/10.

alet ve edevat geldiği kaydedilmiştir.¹⁷⁵ Almanya’da bulunan Hamburg fabrikası barut siparişi verilen fabrikalardan birisidir. Bu dönem Almanya’nın en başarılı fabrikalarından alet ve edevat sipariş edilen dönem olmuştur.¹⁷⁶

1895 yılının son aylarına gelindiğinde ise Ermeni meselelerinin yeniden vukuu bulunduğu esnada İstanbul’a gönderilmiş olan istasyonere (küçük savaş gemisi) dair Zeki Paşa ile İngiltere sefiri arasında yapılan konuşmaya rastlanmaktadır. 30 Kasım akşamında İngiltere sefaretine gittiklerini bildiren Zeki Paşa kendinden evvel gelen diğer kişilerin de istasyonere meselesi için geldiğini anlamıştır. İstasyonerlerin gönderilmesine dair pek çok müzakere gerçekleşmiş ve kararın değiştirilmesinin mümkün olmadığı beyan edilince bir karışıklık meydana gelmiştir. Zeki Paşa bu karışıklığa engel olmuş ve soğukkanlılık ile konuşarak buraya bir İngiliz vapurunun gelmesi ile İngiliz tebaasının daha çok korunmuş olmayacağını, adı geçen donanmanın kuvveti herkesçe bilindiğini bu sebeple İngiltere donanmasının bir örneğini göndermeye gerek olmadığını söylemiştir. Ek olarak adı geçen tebaanın korunmasının hükümete bırakılması ve bu hususta güç göstermemenin İngiltere için daha yüce bir davranış yolu olduğundan da bahsetmiştir. Daha önceden İstanbul’da meydana gelen bir olayda hiçbir ecnebinin zarar görmediği halde devlet tarafından son derece tedbir alındığı, böyle bir zamanda ecnebi tebaasının daha çok korunacağını meydana geldiği ve böyle küçük bir şey ile milyonlarca Müslümanın ve Padişahın dostluğunu kazanmak İngiltere için daha yararlı olacağı hakkında söylemlerde bulunmuştur. Bilakis bu hususta özgürlük gösteriliyorsa ehemmiyetsiz bir şey için Padişahın gücendirilmiş olacağı ve bunun ise İngiltere için faydalı olmayacağını da eklemiştir. Belge sonunda Padişahın, İngiltere’nin hatırlatmalarına ve özellikle sefirin düşüncelerine yönelik Islahat Komisyonu başkanını değiştirmesinden bahsedilmiştir. Böyle bir zamanda İngiltere’nin de karşılık olarak olumlu davranmasının uygun olacağı yolunda sözler eden Zeki Paşa karışıklığı bir derece yatıştırmış, diğer elçiler de uysallık göstermiştir. Ayrıca Çar hazretlerinin de istasyonere gönderilmesinden vazgeçtiği ve bunun Rusya elçisi Prens Lobanov’dan resmen bildiri olduğu hatırlatılarak, İngiltere’nin de Padişaha Rusya gibi dostluk göstermesi yolunda olumlu konuşmalar gerçekleşmiştir. Ancak İngiltere’nin bu bildiri konusunda şüphe etmesi üzerine Zeki Paşa, bir hükümdarın sözünden şüphe etmenin doğru olmayacağı yolunda konuştuysa da cevap alamamıştır. Bunun üzerine Islahat

¹⁷⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB..) 14/104.

¹⁷⁶ Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1823)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 78-80.

Komisyonu başkanının değiştirilmesi ve Londra'ya bir İslam sefir tayini gibi Padişah'tan yana gösterilen tevcih üzerine İngiltere sefiri Padişaha teşekkürlerini arz kılmiştir. Zeki Paşa'dan rica ederek ve yalvararak bu husustaki isteklerini Lorda bildireceğini fakat kabul olunmayacağı zannında olduğunu söylemiştir. Zeki Paşa da Çar hazretleri kabul ettiği halde İngiltere'nin kabul etmemesinin uzak olduğunu söylemiştir. Sözün özü neticede İngiltere sefirinin bu husus için Londra'ya müracaat etmesi, Çar hazretlerinin bildirisine dair şüphenin ortadan kalkması durumunda İngilizlerin de kabul edeceği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

1895 Kasım'ında istasyonier gönderilmesinin amacı İngiliz hükümetinin Sultan II. Abdülhamid'i Ermeni Islahat Nizamnamesi'ni tatbika zorlamaktı. Ancak Rusya'nın İstanbul'a donanma gönderilmesine şiddetle karşı koyması ve İngiltere sefiri ile Zeki Paşa'nın gerçekleştirdiği bu konuşma bir süre meselenin alevlenmesine engel olmuştur. Esasında İngiltere başbakanı Rosebery'in Bâb-ı Âlî'nin Ermenilere daha çok imtiyaz tanınması için, Rusya'nın yardımını sağlamaya çalışması Rusya'ya olan ihtiyacını gözler önüne sermektedir. Zeki Paşa ile görüşme gerçekleşmeden birkaç ay önce Rusya elçisi Lobanov ile görüşerek Ermeni meselesinde Bâb-ı Âlî'ye baskı yapılmasını teklif etmiştir. Ancak Lobanov'un bunu kabul etmemesi, İngiltere sefiri ile Zeki Paşa arasında gerçekleşen görüşmenin neticesinde olduğu gibi, Osmanlının yararına olmuştur.¹⁷⁸ Mustafa Zeki Paşa'nın bu mesele üzerinde faaliyetlerine rastlanmadığından konu üzerindeki malumat bunlarla sınırlıdır.

Zeki Paşa'nın görevini ifa ettiği yılların beşinci yılında 27 Eylül 1896 tarihinde, Gümrük İdaresi Emni yardımcıları Mehmed Ali adlı kişi tarafından yazılan belgeye göre, Tophâne Müşiri Zeki Paşa adına Galata Gümrüğü'ne bir Martini Hanri (Henry) tüfeği ile revolver gelmiştir. Ancak gönderilen bu askerî mühimmat Zeki Paşa tarafından teslim alınmamıştır.¹⁷⁹ Bu dönem, tophânelerin yoğun şekilde çalıştığı bir dönem olmuştur. Dışarıdan gelen mühimmatların, silahların yanında ülke içinde de yoğun bir tempoyla üretim yapıldığı görülmüştür. İşçi sayısının yetersiz olmasından kaynaklı meydana gelen sıkıntılar haricinde başarı sağlanmıştır.¹⁸⁰

Tophânedeki çalışmalarına yoğun bir şekilde devam eden Zeki Paşa'nın döneminde tophânedeki tüfekhanede üretilen tüfekler ile ilgili, üretim miktarı ve

¹⁷⁷ BOA, Y.EE.. 10/26.

¹⁷⁸ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, <https://osmanli.org.tr/ermeni-meselesinin-milletlerarası-boyutu/> (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

¹⁷⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH.) 7/68.

¹⁸⁰ BOA, Y.PRK.ASK. 117/66.

parçalarının imal kapasitesiyle ilgili 20 Şubat 1897 tarihli bir kayıt mevcuttur. Tophâne-i Âmire tüfekhanesinde Tüfeng (Tüfek) Namlusu Postası, Tüfeng Aksâmı Postası, Şeşhâne Küşâdı Postası, Kapsül Postası, Kundak Postası, Korkuluk Postası ve Düzen Postası kısımları mevcuttur.¹⁸¹

Tüfek Namlusu Postasında tüfeğin namlusunun taslağı Avrupa'dan satın ve celp olunmuş, aşama aşama tüfeğin namlusunun şekillendirilmesi açıklanarak şeşhane tezgâhına sevk edilmiştir. Tüfeğin namlusunun imalatını gerçekleştiren ustalar on kişiden ibaretti ve günlük ancak dört ila beş namlu imal edebiliyorlardı. Ancak tezgâhlara gereği kadar usta işçiler getirtilirse günlük yirmi beşe kadar namlu imal olunabileceği kaydedilmiştir. Bu sebeple mevcut olan sayının artırılması için yeni bir tertibe ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç karşılanmadığı takdirde imal olunan malzemelerin azalması söz konusu olacaktır.

Tüfek Aksâmı Postasında ise Temirhâne'nin (demirhane) mevcut ocak tezgâhlarıyla orantılı olarak işçi hizmete alındığı takdirde yirmi adetten kırk adete kadar tüfek parçaları imal edilebilir olduğu fakat o anki durumda tüfek kısımlarının yapılmadığı kayıt altına alınmıştır. Burada da aynı sıkıntı vardır. Yeteri kadar işçi ve malzeme olması durumunda imal olunan tüfek parçaları çoğalacaktır. Ancak bunun eksikliği sözü edilen sıkıntıyı doğurmaktadır.

Şeşhâne Küşâdı Postası'nda sekiz adet şeşhane tezgâhı bulunduğu ancak yalnızca bir adetinin kullanıldığı yazılmıştır. Gereği kadar işçi bulundurulursa sekiz tezgâhın birden işletilir hale geleceği ve günlük elliden altmışa kadar namlunun şeşhânesinin açılacağından bahsedilmiştir. Bu kısımda da iş yapmaya engel olan durum eksik olan işçi sayısı olmuştur.

Kapsül Postası kısmında ise üç adet kapsül tezgâhı işlemekteydi ve günlük her bir tezgâhta birer kapsül imal edilmekteydi. Bu kısımda freze işlemi ve delik açma yapılmıştır. Diğer postalardan alınacak işlere göre bu postadan da iş alınabilmesi için tezgâh ve işçinin bulundurulması gerekli olmuştur.

Kundak Postasında ise mevcut kundak tezgâhlarında hizmet eden işçiler sekiz-on kişiden ibarettir. Ancak buna rağmen yirmiden otuza kadar kundak yapılabildiğinden eğer bu postada da gerekli derecede işçi bulundurulursa ve tezgâhlar da layıkıyla

¹⁸¹ BOA, Y.PRK.ASK. 117/66.

tamamlanıp düzenlenirse günlük seksen adete kadar kundak imal edilebileceği düşünülmüştür.

Bir diğer posta Korkuluk Postasıdır. Korkuluk imaline özel yalnız bir tezgâh mevcut olup burada günlük on iki kez mühimmat imalatı gerçekleştirilmekteydi. Bu imalatın her biri bir saatten uzun sürdüğünden günlük elli adet yapmak gerekse bu tezgâhtan sekiz adet bulundurulması gerekmiştir. Zikrolunan esas postalardan alınacak işlere göre kasatura, süngü ve diğer aksam postalarının da düzeni ve tamamlanması gerekmiştir.

Son kısım ise Düzen Postası olmuştur. Bu postanın işi, tamamlanmış tüfek kısımlarının hepsinin yerli yerine takılarak tüfeğin tamamlanması ve çok iş yapmak için takılacak tüfeklerin adetine göre yalnız işçilerin artırılması ve tertibinden ibarettir. Önceden ayrıntılı ve açık şekilde ortaya konulmuş olan tüfekhanenin tertibinde günlük namlu postasında beş namlu, şeşhâne postasında yalnızca bir namlu şeşhânesi, kapsül postasında üç adet kapsül, kundak postasında yirmi kundak, korkuluk postasında sekiz adet korkuluk imal olunmakta ve Demirhane’de ise tüfeğin kısımları yapılmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere postaların düzensiz tertip edilmesinden dolayı günlük ancak bir veya iki ve en çok dört beş tüfek yapılabilmektedir. Malzemenin hazırlanması ve ustaların çabalamasıyla on adetten on beşe kadar tüfek imal edilmiştir. O dönem Martini Hanri (Henry) Tüfeği imali için tezgâhlar, freze, kalıplar ve diğer edevatların imal ve hazırlığı yapıp işe başlanacağı esnada Mauser Tüfeği imalinin öne alınması üzerine Martini Henry tüfeği yapmaya özel hazırlıklar bir tarafa konulmuştu. Mauser usulünde yeni kalıplar, frezeler, mastarlar ve diğer edevatların imaline ve tezgâhların değiştirilmesi üzerine çalışmalar yapılması, işlemler esnasında tamir veya yeni baştan asıl işle ilgisi olmayan son işlerin yapılması için ayrıca bir şubenin tertip edilmemesi, işçilerin azlığı ve diğer sebepler istenilen adette günlük tüfeğin imaline engel olmuştur.¹⁸²

Zeki Paşa’nın döneminde tophâne ile ilgili olan kayıtların yanında o dönemde yaşanan önemli gelişmeler de Zeki Paşa tarafından kayıt altına alınmıştır. Örneğin 1897 yılında gerçekleşen Yunan Harbi sonrasında Meclis-i Vükela’da gerçekleşen müzakereleri ve bu müzakereler sonucunda alınan kararları kaydetmiştir.¹⁸³

¹⁸² BOA, Y.PRK.ASK. 117/66.

¹⁸³ BOA, Y.EE. 14/135.

Görevinin altıncı yılında ise 14 Temmuz 1898 tarihinde Zeki Paşa, İngiltere Avam Kamarası üyesi Arshemeth Bartelt'in bir arkadaşıyla beraber evine geldiğini kayıt altına almıştır. O anki durumların Padişahın yararına göre değiştirildiğini söyleyen Arshemeth, Zeki Paşa ile genel politikaya dair uzun uzadıya konuştuktan sonra geri dönmüştür.¹⁸⁴

Tophâne Müşirliği görevinin onuncu yılındaki gelişmelere bakıldığında, 4 Şubat 1901 tarihinde Zeki Paşa'ya mektup olarak gelen, Galata Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü Nezareti'nden tezkire ile bildirilen bir kutu içerisinde beş adet mermi gönderildiği kayıt altına alınmıştır.¹⁸⁵ Görevini başarıyla yerine getirdiği aynı yıl içerisinde 12 Aralık 1901 tarihine ait şu kayıtlarla karşılaşılacaktır:

İstanbul'da her türlü fenalığın olduğu zamanlarda düşmanların, Zeki Paşa'nın II. Abdülhamid'e olan sadakatini engel olarak gördüklerinden kendisini öldürmek için birkaç kez düzenlemelerde bulunduklarını ve her türlü olasılığa karşı tedbirlerin alınması bir süre önce için Kamil Bey tarafından ferman buyrulmuştur. Bundan sonra birkaç defa aynı hatırlatmalar meydana gelmiştir. Hainlerin aleyhine entrikalar tertip ettiğini düşünen Zeki Paşa, sebebinin ise kendisinin padişaha olan sevgisi, sadakati ve güç olarak kendisinin diğer kullardan daha üstün gördüklerinden kaynaklı olduğunu düşünmektedir. Bundan dolayı o günlerde boş olan sadaret makamına ya İsmail Kemal firarisinin akrabasından olan Konya Valisinin veya Rodos'ta Mısır Valisi ile münasebette bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefid¹⁸⁶ Valisinin veyahut Bayrakdâr Mustafa Paşa gibi Dersaadet'e yakın olan İkinci Ordu'nun kumandasında bulunan müşir kullarının getirilmesi söz konusu olmuştur. Zeki Paşa da kendi sadakatinin, fedakârlıklarının bu durumla karşılık alamadığı düşüncesi kendisini mutsuz ettiğinden bahsetmiştir. Bu sebeple sadaret makamının kendisine verilmesi için istirhamda bulunmuştur. Bu tarihten bir ay önce de Edirne Vali Vekili ve İkinci Ordû-yı Hümâyûn Müşiri Arif Paşa sadaret makamının kendisine tevcihi için istirhamda bulunmuştur.¹⁸⁷ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere padişaha olan yakınlığından kaynaklı olarak, bu yakınlığının karşılığını alamaması onu her zaman üzmüştür. Gösterdiği başarıların karşılıksız kalmasını istemediği ve hak ettiği makamlara getirilmek istediği rahatlıkla söylenebilir.

¹⁸⁴ BOA, Y.PRK.ASK. 140/72.

¹⁸⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML..) 20/67.

¹⁸⁶ Osmanlı idarî teşkilâtında XVI. yüzyılda kurulan bir eyalet. Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA.*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 500-501.

¹⁸⁷ BOA, Y.EE.. 14/92.

Zeki Paşa her ne kadar bu durumlarda üzülsede emeklerinin karşılığını fazlasıyla almıştır. Gerek nişân ile ödüllendirilmesi gerek maaşına yapılan zamlar buna örnek olmuştur.¹⁸⁸ Maaşında belirli aralıklarla zam yapıldığı görülmektedir. Özellikle Tophâne Müşirliği görevi esnasında birbiri ardınca maaşına yapılan zamlar arşiv belgelerinde tespit edilebilmektedir. Müşirlik görevinin takribi onuncu yılına tekabül eden 27 Şubat 1902 tarihinde maaşına beş bin kuruş zam yapılmıştır:

*“Tophâne-i Âmire Müşiri Zeki Paşa hazretlerinin maaş-ı mahsusuna beş bin guruş zam edilmiş şerefsudûr buyrulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâh icâb-ı âlisinden olmağla ol bâbda...”*¹⁸⁹

Çok kısa bir süre sonra maaşına yeniden bir zam yapılması bahis konusudur.¹⁹⁰ Bu zamlar 1902 senesi Şubat sonu ve 1902 senesi Mart başı yapılan zamlardır. Üç ay sonra ise, 17 Haziran 1902 tarihinde maaşına yapılan zam muvâzeneye ek olarak düzeltilmiştir.¹⁹¹

Tophâne-i Âmire’de çeşitli çaplarda top imaline başlandığı dönemlerde Mustafa Zeki Paşa, bu fabrikalarda çeşitli denetimlerde bulunmuştur. Örneğin 21 Şubat 1903 tarihinde Tophâne Müşirliğine bağlı Baruthâne-i Âmireleri’nde inşa edilen dumansız barut fabrikasını denetlemek üzere adı geçen yere gitmiştir.¹⁹²

Bu dönemde 7,5 santimetrelik seri ateşli sahra topunun imali için numune olmak üzere Alman İmparatoru tarafından II. Abdülhamid’e bir tane hediye edilmiştir. Bu 7,5 santimetrelik numuneye göre iki parça seri ateşli topun imaline başlanmıştır. Tophâne-i Âmire fabrikalarının günden güne çalışarak ilerlemesi söz konusu olmuştur. Sonrasında ise tecrübe için Çatalca’ya gönderilecek mühimmatın pusulası kayıt altına alınmıştır.¹⁹³ Pusula şu şekildedir;¹⁹⁴

- 1) Tophâne-i Âmirede üretilmiş 7,5 cm’lik 2 adet seri ateşli top namlusu,
- 2) Tophâne-i Âmirede üretilmiş 15 cm’lik bir adet kısa kale topu namlusu,
- 3) Tophâne-i Âmirede üretilmiş 12 cm’lik kundaklı 3 ve 7 numaralı 2 kıta obüs,
- 4) Tophâne-i Âmire’ce tamir edilmiş 6 numaralı 12 cm’lik obüs kundağı,

¹⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., BOA, Y.PRK.ASK. 74/1.

¹⁸⁹ BOA, İrade Hususi (İ.HUS.) 94/71.

¹⁹⁰ BOA, Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.) 1801/135029.

¹⁹¹ BOA, BEO. 1868/140078.

¹⁹² BOA, Y.PRK.ASK. 190/63.

¹⁹³ BOA, Y.MTV. 229/3.

¹⁹⁴ Zengin, a.g.t., s. 99-100.

- 5) Tophâne-i Âmire mamulatından 8,7 cm'lik 18 adet mantelli sahra topu,
- 6) Tophâne-i Âmirede üretilmiş 7,5 cm'lik ma-kundak 16 cebel topu,
- 7) Belçikada bulunan “Poderrî Rovayal” isimli barut fabrikası tarafından numune olarak gönderilen çeşitli dumansız top barutlar,
- 8) Ehrhardt Fabrikasından gelen dumansız top barutu,
- 9) Ehrhardt Fabrikası tarafından yeni imal edilmiş numune olarak gönderilen 7,8 cm'lik mantelli ve 7,5 cm'lik cebel toplarına mahsus şarapnel tapalarının tecrübesi,
- 10) Fişenkhane-i Amirede üretilmiş 17 saniyeli muaddel mesafe taksimatlı haricen emniyet telini havi 8,7 cm'lik zı'f tesirli (iki kat) hazır tapalar,
- 11) Fişenkhane-i Amirede üretilmiş 17 saniyeli haricen emniyet telini havi 7,5 cm'lik cebel toplarına mahsus zı'f (iki katı) tesirli hazır tapaların tecrübesi,
- 12) 8,7 ve 7,5 cm'lik çenberli toplar nişangâhlarının mantelli toplar nişangâhları gibi mesafeye taksimi için tecrübe ve inceleme,
- 13) 8,7 cm'lik mantelli toplara mahsus nişangâhların dört mesafede iki mühimmatla tecrübesi,
- 14) 7,5 cm'lik cebel topları nişangâhlarının bir daha incelenerek muayene edilmesi,
- 15) Ehrhardt Fabrikasından sipariş edilip Zeytinburnu Fabrikasına kurulan makine ve tezgâhlarından mamul şarapnellerin tecrübesi,
- 16) Fişenkhane-i Amirede üretilmiş fülminatlı füyelerinin tekrar tecrübesi,
- 17) Dardiye usulünde yapılan baskı aletlerinin 8,7 cm'lik mantelli ve 7,5 cm'lik cebel toplarla tecrübesi,
- 18) 7,5 cm'lik cebel toplarında namlu ve kundakların irtibat ve vaziyetlerinde kusur bulunduğuna dair 3.Ordu-yu Hümâyûn Müşiriyeti Vekâletinden gelen evrakın incelenerek tecrübenin yapılması,
- 19) Ferik Rıza Paşa tarafından Krupp Fabrikasında vuku bulan sipariş üzerine gönderilmiş olan 2 adet ruhlu ile 2 adet nişan levhasının tecrübe ve tetkikiyle kullanıma uygun olduğu bunların nasıl kullanılacağına dair tarifname hazırlanması,

20) Topçu Erkan-ı Harbiye Mirivalarından Ahmet Muhtar Paşa'nın tarifi olan sürgülü ve taksimatlı Fransız usulü ruhlu terazinin mukayesesi,

21) Fişekhane-i Amire'de üretilmiş şenlik fişeklerinin tecrübeleri.

Mustafa Zeki Paşa'nın bu dönemde fazlasıyla yoğun olarak çalıştığı görülmektedir. Kendisinin Tophâne işleriyle yakından ilgilenmesinin yanında bu dönemlerde ona örnek mermi gönderilmiş ve dönem dönem fabrikaları teftişe gitmiştir. 1900'lü yıllarda Tophâne Müşiri Zeki Paşa'nın çabalarıyla çelikten toplarla seri ateşli topların üretilmesine başlanmıştır.¹⁹⁵ 1901 senesinin Nisan ayında Zeki Paşa orduların ihtiyacı olan 270 bin kilo dumansız top barutunu ve 150 milyon Mauser fişeginin Almanya'da bulunan Mauser Fişek Fabrikasıyla Rottweil Barut Fabrikasından alınmasını düşünmüştür. Bu siparişin karşılığında bu fabrikaların, Tophâne Fabrikalarında fişek ve dumansız barut yapımına destek olmaları istenecektir.¹⁹⁶ Yine Zeki Paşa, Binbaşı Hüseyin Efendi ile beraber 21 Şubat 1904 tarihinde Zeytinburnu Fişek Fabrikası'nı denetlemeye gitmiştir. Bütün bölümler birer birer gözden geçirilip üretimin beklenen kalitede olduğu bildirilerek kapsüllerde daha önceden meydana gelen aksaklıkların tekrardan görülmediği belirlenmiştir. Ancak günlük üretimin beklenen seviyede olmadığını, bunun nedeninin işçilere birikmiş olan gündelik maaşlarının verilmediğinden kaynaklandığını, fabrikada çalışacak olan çalışan sayısının artırılmasının gerekli olduğu bildirilmiştir.¹⁹⁷ Esasında o dönemin fabrikaları incelendiğinde her birinin bu konudan muzdarip olduğu görülmektedir. Kayıt altına alınan arşiv belgeleri işçi eksikliğinin üretilen malların azlığına sebep olduğunu açık şekilde göstermiştir. Ayrıca yine Zeki Paşa'nın görev yıllarına tekabül eden XX. yüzyılın başlarında Tophâne-i Âmire'ye bağlı fabrikaların 1904 yılındaki bir haftalık zaman zarfında imal edilen barut, silah, mühimmat ve edevatın cins ve miktarı kayıt altına alınmıştır. İmal edilen malzemeler arasında;

1) Baruthâne-i Âmire'de 9800 adet taş barutu,

2) Zeytinburnu Fabrikası'nda 7,8 santimetrelik 255 adet çelik şarapnel, 12 santimetrelik 4 adet obüs namlu taslağı, 40 adet kılıç, 14 adet destereleli top kaması, 8 adet makineli tüfeklere özel top ve kundak semeri, 2 adet Mauser kasaturası,

¹⁹⁵ Zengin, *a.g.t.*, s. 111.

¹⁹⁶ Zengin, *a.g.t.*, s. 104.

¹⁹⁷ Zengin, *a.g.t.*, s. 112-113.

3) Kırkağaç Fişekhanesi'nde 1800 adet Çekme seyyar fûnyesi, 240 adet zayıf tesirli hazır şarapnel tapası,

4) Top Fabrikası'nda 6 adet Nahhâs nişan tahtası, 12 adet çeşitli cinslerde top edevatı, 1470 adet şâlî hartuç, 50 adet top kasatura, dört fondluk Krupp topu tamiri,

5) Tüfek Fabrikası'nda 177 adet Mauser tüfeklerine ait çeşitli parça, 5 adet Kasaturasız Mauser tüfeği, 298 adet Martini tüfekleri için süngülü kapak çivisi,

6) Marangoz-hâne-i Âmire'de 800 adet gürgenden yapılmış kılıç kabzası, 4 adet ahşap top tekerleği, 5 adet Nordanfield mitralyözleri için ahşap sandık, 42 adet ahşap mühimmat sandığı, 110 adet ahşap Martini sandığı, 1 adet ahşap Mavzer sandığı imal edilmiştir.¹⁹⁸

Belgelerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Martini tüfeğinin yanında Mauser tüfeğinin de üretildiği görülmektedir. 1901 yılında Yüzbaşı Cemal Efendi'nin yerli bakırdan Mauser fişegi yapmak için girişimde bulunduğu görülmektedir. II. Abdülhamid, Cemal Efendi tarafından imal edilen bu fişeklerin denemelerinin yapılmasını istemiştir. Tophâne Müşiri Zeki Paşa, beyaz barutla doldurulan ve yerli bakırdan Mauser fişegi üretmenin yeni bir şey olmadığını raporuna kaydetmiştir. Zeki Paşa küçük çaplı Mauser tüfekleri orduya verildiği sırada kalıpları önceden Mauser fişegi çapında değiştirilmiş olan Zeytinburnu Fabrikasındaki Martini Fişek Fabrikasında 1,5 milyon kadar küçük çaplı Mauser talim fişeginin üretilerek orduya dağıtıldığını hatırlatmaktaydı. Bu Mauser talim fişeklerinden birkaç yüz tanesi de İzzet Paşa'nın ilk ürettiği örnek olarak gelen dumansız barut ile doldurulmuştur. Bunun üzerine Zeki Paşa, daha önceden gerçekleştirilmiş olan bir şeyin ilk defa yapılmış bir şey gibi Cemal Efendi'ye gönderilmesinin doğru bir hareket olmayacağını söylemiştir. Ek olarak ucuza mal olacak bir şekilde Martini-Henry fişegi tezgâhlarını Mauser fişegi tezgâhlarına dönüştürerek yerli bakırdan yüzbinlerce fişek üreten Zeytinburnu heyetinin çalışma gayretini olumsuz etkileyeceğinden dolayı, onların işe önem vermeyerek var olan düzenin dağılacağını düşünmüştür. Mauser fişegi üretiminin sadece Cemal Efendi ve onun görevi yönetiminde çalışanlara verildiği zaman, Zeytinburnu Fabrikası heyetiyle rekabet içerisine girebileceklerini ve sorumluluğu iki tarafın da birbirlerinin üzerlerine

¹⁹⁸ BOA, Y.MTV. 267/137.

atarak üretimde ilerleme kaydedilmeyeceğini bunun aksine işlerin daha da çözülmesi güç hal alacağını düşünmüştür.¹⁹⁹

Boş ve dolu olarak yapılan Mauser ve Martini fişekleri hususunda ise düzenli bir imal süreci izlenmemiştir. Zeki Paşa'nın raporlarına bakıldığında fabrikada ortalama olarak iki yüz binden fazla Martini Henry fişeginin üretildiğine dair bilgiler verdiği görülmektedir.²⁰⁰

Tophâne-i Âmire fabrikalarına bakıldığında uzun yıllar boyunca çeşitli cinslerde silahların ve mühimmatın imal edildiği görülmektedir. Zaman zaman imal hızında yavaşlamalar olsa da alınan tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda da bazı engeller dışında üretimin ne kadar ileri gittiği görülebilir.

Zeki Paşa Tophâne Müşiri iken askerî mühimmat ile son derece ilgilenerek ordunun yararına olacak savaş malzemelerinin üretilmesi için çaba göstermiştir. Görevinin son yıllarında ise mühimmat imalinin yanında askerî okullarda hocalık yapan Ahmed Muhtar Paşa sayesinde son yıllarda gelişmekte olan askerî müzecilik konusunda adımlar atılmasında yardımcı olmuştur. Ahmed Muhtar Paşa, yurt dışındaki yenilikleri görme ve ayrıntıları rapor etme maksadıyla Almanya, Avusturya ve Fransa gezileri yaparken sadece top ve tüfek teknolojisi ile ilgili değil aynı zamanda başka konulardaki yenilikleri görme imkânı da sağlamıştır. Avrupa gezileri esnasında Zeki Paşa'ya gördüğü yenilikleri ayrıntılı olarak rapor etmiştir. Onun Zeki Paşa'ya verdiği raporlar içerisinde batı toplumunda gelişmiş olan askerî müzeciliğin durumları hakkında bilgiler de yer almıştır. Zeki Paşa'nın müşirlik görevinden ayrılmasından birkaç sene önce Ahmed Muhtar Paşa, askerî müzecilik hakkında ısrarlı davranarak Zeki Paşa'nın da bu fikre sıcak bakmasıyla konunun padişaha arz edilmesini sağlamıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın askerî müzecilik hakkındaki yönlendirmeleri ile Zeki Paşa II. Abdülhamid'e durumu arz etmiş ve sultanın da olumlu tavır ve görüşleri ile harekete geçilmiştir.²⁰¹ II. Abdülhamid tarafından, Alman topçu ferîği Gramkov Paşa ve Hendese-i Mülkiyye Mektebi hocalarından Alman mühendis Jasmund müzenin kurulması için görevlendirilmiştir.²⁰² Bunun üzerine Ahmed Muhtar Paşa önderliğinde Yıldız Sarayı'nda Silahhâne adıyla askerî müze kurulmuştur. Müzenin kuruluş esnasında müzede kullanılacak olan plan, sahne ve kıyafetler tespit edilerek heyetle beraber Zeki

¹⁹⁹ Zengin, *a.g.t.*, s. 114.

²⁰⁰ Tetik-Soyluer, *a.g.e.*, s. 115.

²⁰¹ Miralay Ahmet Muhtar, *a.g.e.*, s. XXXII.

²⁰² Tülin Çoruhlu, "Ahmed Muhtar Paşa, Ferik (1861-1826)", *DİA.*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 106-108.

Paşa'ya sunulmuştur. Mze kurulumu aşamasında ufak tefek aksaklıklar yaşansa da Ahmed Muhtar Paşa'nın konu üzerindeki ısrarı, II. Abdülhamid ve Zeki Paşa'nın olumlu tavırları sayesinde müze kurulmuştur.²⁰³

²⁰³ Miralay Ahmet Muhtar, *a.g.e.*, s. XXXIII.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN SÜRGÜN EDİLMESİ, VEFATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. MUSTAFA ZEKİ PAŞA’NIN SÜRGÜN EDİLMESİ VE SON YILLARI

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde görev yapmış önemli isimlerden biri olan, görev yılları boyunca bulunduğu makamların gelişmesi ve modernleşmesi hususunda önemli faaliyetler gösteren Mustafa Zeki Paşa, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid’in gözdesi konumunda bulunan devlet adamlarından birisidir. Gerek yetiştirdiği evlatları gerekse Askerî Mektepler Nazırlığı ve Tophâne Müşirliği görevleri esnasında gelişimlerine sebep olduğu öğrenciler sayesinde bu başarıyı elde etmiştir. Bu özelliği ile hem askerî alanda hem de yetiştirdiği şahsiyetler sayesinde farklı alanlarda ülkeye yarar sağlayacak faaliyetlerde bulunmuştur. Kendisinin bu özelliği en çok takdir edilen görevli olmasına sebep olmuştur. Bu sayede uzun yıllar boyu aynı görevlerde başarıyla kalabilmiş ancak ülkede yaşanan aksaklıklar dolayısı ile görevine son verilmiştir. Yirmi beş yıl boyunca Askerî Mektepler Nazırlığı ve on yedi yıl boyunca Tophâne Müşirliği görevi yapmış olan, yıllarını görevlerine adanarak geçiren Zeki Paşa, 1908 yılında II. Abdülhamid devrinin sona erdiği, II. Meşrutiyet’in ilanına kadar görevini devam ettirmiştir. O dönem görevinde uzun yıllar boyu kalan sayılı devlet adamlarından biri olmuştur. Esasında dürüst bir kişiliğe sahip olduğu halde padişahın güvenini kazanmış paşalardan birisi olması sebebiyle²⁰⁴ Meşrutiyet’ten sonra rütbesi sökülerek önce Büyükkada’ya, 1909 yılı ile 1911 yılı arasında da Rodos’a sürülmüştür. Rodos’un şartlarının Zeki Paşa’ya uygun olmaması sebebiyle vefatına kadar bir süre Avrupa’da seyahat etmiştir.²⁰⁵

Zeki Paşa, Harbiye’den 23 Kasım 1908 tarihinde emekli olmuştur.²⁰⁶ Bu tarihten bir ay sonra ise 24 Aralık 1908 tarihinde Tophâne Müşirliği’nden de ayrılmıştır.²⁰⁷

Zeki Paşa yerine getirdiği görevleri her zaman daha ileri seviyeye getirmeye çalışarak Türk ordusunu başarı ve kuvvetle geliştirmiştir. Dönemindeki diğer görevlilerle mukayese edildiğinde o dönemdeki şahsiyetlere göre gayretle ıslah çalışmalarını devam ettirmiştir. Onun bu gayreti olumlu karşılanırsa da doğal olarak

²⁰⁴ Sait Paşa, *a.g.e.*, s. 345.

²⁰⁵ Gövsa, *a.g.e.*, s. 412.

²⁰⁶ BOA, BEO. 3463/259669.

²⁰⁷ BOA, İrade Askeri (İ.AS..) 78/34.

kıskanılmıştır. Örneğin Askerî Mektepler Nazırlığı görevini yaparken Zeki Paşa'nın gösterdiği başarıyı kıskanan bir takım kişiler, II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak Harbiye mektebini kökten yıkmak için olumsuz söylemlerde bulunmuşlardır. Bunun haberini alan Zeki Paşa, padişahın karşısına çıkarak buna engel olmuştur.²⁰⁸

Zeki Paşa'nın çalışmaları, 1889 yılında İttihat ve Terakkî Cemiyeti adı ile örgütlenen ve devlet yönetiminde rol oynayan cemiyet tarafından da hoş karşılanmamıştır. Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin diğer askerî mekteplerle aynı çatı altında birleştirilerek Zeki Paşa'nın yönetimine verilmesi cemiyet hakkındaki ilk kapsamlı soruşturmanın açılmasına sebep olmuştur.²⁰⁹ Cemiyet üyeleri, özellikle Namık Kemal gibi önemli isimlerin eserlerinin yanında yurtdışında basılan gazetelerin eski sayılarının gizlice yurda sokulması ve okunması ile meşgul olmuştur. Bu durum bir süre sonra dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Mektep idarecisi Zeki Paşa, cemiyet üyelerinin hükümet aleyhinde fikirlerde bulunma ihtimaline karşı öğrencilerin odalarında aramalar yaptırarak bulunan kitap ve evraklara el koymuştur. Muhakeme sonucunda mektepten atılmaları hükmedilmiştir.²¹⁰ Bu ceza, söz konusu faaliyetleri bir öğrenci olayı olarak gören II. Abdülhamid'in isteğiyle affedilmiştir. Ancak Cemiyet'in 1896 yılında II. Abdülhamid'i tahttan indirmeye yönelik hareketleri üzerine çok sayıda cemiyet üyesi sürgün edilmiştir. Gerçekleşen bu sürgün ile karşılık verme maksadıyla bazı girişimler içerisine giren cemiyet üyelerinin ilk hedefi askerî mektep sorumlusu Zeki Paşa'yı öldürmek olmuştur. Fakat Giritli Halim tarafından ihbar edilmeleri üzerine planlanan suikast engellenmiştir.²¹¹ Sonraki yıllarda sürgün edilen öğrenciler affedilip hapisten çıkarılmıştır. Ancak önceki okullarına gönderilmelerine Zeki Paşa ve diğer devlet görevlileri karşı çıkmıştır.²¹²

İlerleyen yıllarda hükümet işlerine müdahale etmeye başlayan İttihat ve Terakkî Cemiyeti, faaliyetlerinin önünde engel oluşturan devlet adamlarından rahatsız olmuştur. Hatta bu görevlilerin bir kısmının görevden uzaklaştırılmaları için uğraşmışlardır. Hükümetin bu beklentilere cevap verememesi ve başka sebepler hükümetin 5 Ağustos 1908'de istifasına sebep olmuştur. Bunun üzerine birtakım görevden almalar gerçekleşmiş, Zeki Paşa'da görevinden alınanlardan biri olmuştur. Zeki Paşa, Kânûn-ı

²⁰⁸ Albatı, *a.g.e.*, s. 13.

²⁰⁹ M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *DİA.*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 476-484.

²¹⁰ Polat, *a.g.t.*, s. 27.

²¹¹ Polat, *a.g.t.*, s. 31.

²¹² Polat, *a.g.t.*, s. 116.

Esâsî'den memnun olduğunu, kabahatleri varsa onun da Kânûn-ı Esâsî'den önceki zamana ait olduğunu söyleyerek milletin affına sığınmıştır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine ve Zeki Paşa'nın görevden alınmasına sebep olan 31 Mart Olayı sonrası ilk etapta pek çok kişi sürgün ile cezalandırılmıştı. İstihkâm Alayı 4. Tophâne Taburu 5. Bölüğü'nün de eski Tophâne Nazırı Zeki Paşa'ya bağlı olduğu ve casusluk ettiği, elde edilen jurnallerden anlaşıldığından II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından vazifesinden alınarak uygun bir yere sürgün edilerek cezalandırılmıştır. Zeki Paşa'nın yanında, tophâne Kolağalığından alınan Emsaleddin Efendi de eski Tophâne Nazırı Zeki Paşa'ya bağlı olması ve jurnalcılık mesleğini yürütmesi sebebiyle II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından görevinden ihraç edilerek sürgün ile cezalandırılmıştır.²¹³

Ömrünün son yıllarını yaşayan Zeki Paşa, yıllarını verdiği görevinin elinden alınması ve sürgün edilmesinin yanında birkaç görevli de dahil olmak üzere casusluk yaptıkları, bazı ailelerin yok olmasına sebep oldukları, rüşvet aldıkları, haksız kazanç elde ettikleri ile suçlanmışlardır. Buna binaen bu kişilerin mal ve mülklerinin haczi, nişân ve madalyalarının geri alınması, emeklilikten düşürülmeleri ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde herhangi bir kalede gözetim altına alınmaları II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kararlaştırılmıştır.²¹⁴ Bunun üzerine Rodos'a sürülen Zeki Paşa'nın kale içinde yaşaması kararlaştırılmıştır. Rodos'a sürülen ve yardıma ihtiyacı olan kişilerin tespit edilip o kişilere yevmiye ayrılması için bir defter tutulmuştur. Bu defterde bazı kişilerin maddi durumlarının iyi olmadığı ve bu şahıslara yevmiye ayrılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Mustafa Zeki Paşa da o dönemde İstanbul'daki yalı ve evlerinin kiralardan geçinmekteydi.²¹⁵ Ancak Zeki Paşa'ya ne kadar yardım yapılmasının uygun görüldüğü kayıt altına alınmamıştır.

Rodos'ta kale içindeki yaşamın Zeki Paşa'nın sağlığını olumsuz yönde etkilemesi, vücudunun rahatsızlığı doktor tarafından raporla belgelendiğinden kale dışında ikamet etmesi için 24 Ağustos 1909 (7 Şaban 1327)'da izin istenmiştir.²¹⁶ 26 Ağustos 1909 (9 Şaban 1327)'da Zeki Paşa'nın kale dışına ikametine müsaade edilmesinde sakınca görülmeyle izin verilmiştir.²¹⁷

²¹³ Polat, a.g.t., s. 191-192.

²¹⁴ Polat, a.g.t., s. 206.

²¹⁵ Polat, a.g.t., s. 393.

²¹⁶ BOA, DH.MKT. 2909/44.

²¹⁷ BOA, BEO. 3625/271807.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin desteklediği Sait Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine İttihat ve Terakkî Cemiyeti karşıtı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti 1912'de teşkil olunmuştu.²¹⁸ Hükümet ilk icraat olarak ise sürgün ve diğer cezalara çarptırılan kişilere yönelik genel af çıkartmıştır. Mustafa Zeki Paşa 1912 yılında bu aftan yararlanan isimlerden biri olmuştur.²¹⁹

Ömrünün son yıllarını Büyükada ve Rodos'ta geçiren Zeki Paşa o dönem fiziksel rahatsızlıklarla mücadele etmiştir. Rodos'ta kale içinde ikamet ettiği dönemde rahatsızlanması ve Rodos'un İtalyanlar tarafından işgal edilmesi sebebiyle oradaki yaşamı uzun sürmeyerek Avrupa seyahatine çıkmıştır. İlk etapta Türkiye'ye dönmek için izin istemiştir. Ancak isteği Osmanlı Devleti'nde yaşanan II. Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu şartlar dolayısı ile reddedilmiştir. Bunun üzerine 1911'de Rodos'tan ayrılan Zeki Paşa, Avrupa'da önce Nice'e, ardından İsviçre ve Viyana'ya gitmiştir. Bir süre sonra ise 22 Temmuz 1912'de yaşanan hükümet değişikliğinden sonra çıkan aftan yararlanmasından dolayı İstanbul'a dönmüştür. Büyükada'da oturmasına izin verilmiştir.

Mustafa Zeki Paşa affedildikten sonra üzerindeki baskıların azalması ve kötü bir sondan korunmak gayesiyle mallarının bir kısmını kendi rızası ile hazineye bağışlamıştır. Galata, Kasımpaşa, Çakmakçılar, Mahmud Paşa Caddesi, Bâbıâli ve Şehzadebaşı gibi yerlerde mağaza, dükkân, ev, oda, arsa gibi bir hayli mülkü vardı. Zeki Paşa, sahip olduğu mülkünü bedelsiz ya da bedelini ödemek kaydıyla elde ettiği mülkleri, bedel talebinde bulunmaksızın hazineye bağlamıştır.²²⁰ Ek olarak beş bin lira ve idare altında kırk-elli bin lira kadar mülkünü vererek tutuklanmaktan kurtulmuştur.²²¹ Esasında rütbesi alındıktan hemen sonra Zeki Paşa'nın sahip olduğu bir kısım mülkler elinden alınmıştır. Zeki Paşa'dan kalan, Mihaliç kazasında yer alan Balıklı çiftliğinin de eski haline döndürülmesi söz konusu olmuştur.²²²

Devletin eski görevlilerinden olan ve haklarında af çıkarılan kişilerin emeklilik talebinde bulundukları sırada Zeki Paşa'da başvuruda bulunarak²²³ 59 yaşında iken emekli olmuştur. Zeki Paşa'nın görev yılları özetlenecek olursa; ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi) kayıtlarında Mustafa

²¹⁸ Ahmet Ali Gazel, "İttihat ve Terakkî'nin 1913 Kongresinde Hükümetine ve Şahsına Yönelik İthamlara Ahmet Muhtar Paşa'nın Cevabı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 0, S. 54, 2015, ss. 625-651.

²¹⁹ Unat, a.g.m., s. 56.

²²⁰ Polat, a.g.t., s. 391.

²²¹ Mehmed Memduh (Esbak Dâhiliye Nazırı), *Tasvir-i Ahval, Tenvir-i İstikbal*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İzmir 1328, s. 20.

²²² BOA, DH.MKT. 1287/46.

²²³ Polat, a.g.t., s. 410.

Zeki Paşa'nın askeriye ilk girişı 13 Eylül 1867 (R. 1 Eylül 1283) tarihinde henüz 18 yaşındayken olmuştur. Emekliliğı ise kendi isteğı dışında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 24 Aralık 1908 (R. 11 Kânunuevvel 1324) tarihinde 59 yaşında iken vuku bulmuştur. Fiili hizmeti 41 sene 3 ay 10 gündür. Emekli olduğı dönemki maaşı 7500 kuruş olarak kaydedilmiştir. Kendi maaşı 5000 kuruş, aile maaşı 2.500 kuruştur. 23 Kasım 1913 (R. 10 Teşrinisani 1329) tarihli kanunnamenin dördüncü maddesi gereğince emekli hakkından istifade edememesine ve ailesine maaş tahsis edilmiş ise de kesilmesine Dîvân-ı Harb-i Örfî mazbatası üzerine 8 Mart 1917'de Padişahın emriyle buyrulmuştur.²²⁴

Son yıllarında devlet için verdiği emeklerin karşılığını alamadan vefat eden Zeki Paşa kendini şu sözlerle anlatmıştır;

*“Ben Zeki, Bozdoğan Kemerli'yim. Sınıfımın birincisiydim ve bunu daima korudum ve sonunda subay oldum. En yüksek görevlerde bulundum. Yâverân-ı hazret-i padişahî mesleğine sahip oldum. Şehzâdegân-ı fahham hazeratı öğretmenliğini yerine getirdim. Bu görevi yaparken, Padişahımız kendi evlatlarından beni ayırmak istemediğinden, Askerî Mektepler Nazırı oldum. Göğsüm nişânlarla doludur... Müşir oldum ve her şey oldum.”*²²⁵

2. VEFATI

Rodos'tan ayrılarak önce Avrupa seyahatine çıkıp daha sonra İstanbul'a gelen Mustafa Zeki Paşa 1911 yılından itibaren 3 yıl boyunca herhangi bir göreve gelmeden yaşamını sürdürmüştür. İstanbul'a döndükten sonra 1914 yılı Eylülünde²²⁶ Büyükkada'da prostat kanserinden²²⁷ 65 yaşında vefat etmiştir.²²⁸ Büyükkada'ya defnedilen Zeki Paşa'nın mezarı zamanla kaybolmuştur.²²⁹

Şahsiyeti, görevini icra etmesi ve vefatı ile ilgili herhangi bir iddia veya çeşitli çekişmeler söz konusu değildir. Ancak başarıyla ve büyük bir tutkuyla yerine getirdiğı görevlerini o dönem yaşanan sıkıntılar sonucunda kaybetmesi, onun görevinden ayrılmasının baskı ile gerçekleştiğini göstermektedir.

²²⁴ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Mustafa Zeki Paşa'nın Şahsi Dosyası.

²²⁵ Albati, a.g.e., s. 18.

²²⁶ Gövsa, a.g.e., s. 412.

²²⁷ Unat, a.g.m., s. 56.

²²⁸ Sait Paşa, a.g.e., s. 345.

²²⁹ Unat, a.g.m., s. 56.

3. ŞAHSIYETİ

Mustafa Zeki Paşa, zamanının bilgili, batı dillerinin birkaçını konuşan bir kumandandır. II. Abdülhamid dönemi ileri gelenleri içerisinde en bilgili kişilerden birisi olmuştur.²³⁰ Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın hâtıralarında Tophâne Müşiri ve Askerî Mektepler Nazırı Mustafa Zeki Paşa'nın şahsiyeti hakkında önemli bilgiler verilmiştir. II. Abdülhamid'in saltanatının son on beş yılında hükümete verilen raporlar devletin ileri gelenleri arasında da mühim bir hal almıştır. Birbirleri arasında yarışarcasına hareket eder hale gelmişlerdir. Mustafa Zeki Paşa da askeriye ve siyaset hakkında bilgisi olan bir kişi olarak tanınmıştır. Uzun müddet iki mühim vazifesini ifa etmiştir. Bilgili bir kişiliğe ve askeriyenin rütbeleri içerisinde en yükseğine sahip biri olmuştur. Sözün kısası, devletin ileri gelenlerinden biri olmasına rağmen II. Abdülhamid'e yeni haberleri yetiştirmek gayesinde olmuştur. Ülkenin içindeki haberleri ve Avrupa mecmualarından haberdar olduğu bilgileri padişaha bildirerek, haber yetiştirme konusunda kimseden geri kalmak istememiştir. Bu tavırlarından dolayı, II. Abdülhamid ona sonsuz güven duymuştur. Bu hususta o kadar dikkatli olmuştur ki, dâhildeki haberleri veyahut kendinden önce bir başkası herhangi bir konuda bir haberi Abdülhamid'e iletmış olursa, geç kalmışlık hissi ile üzölmüştür.²³¹

1937'de yayınlanmış olan bir dergide Zeki Paşa'nın II. Abdülhamid'e karşı olan tavırları ile ilgili Tahsin Paşa'nın fikirlerinin karşıtı fikirlere ulaşmaktadır;

“Zeki Paşa Abdülhamid'in meşhur Tophâne Nazırı idi. Fakat Zeki Paşa'ya Abdülhamid nazırı demek hata olur. Zeki Paşa Abdülhamid'in itimadını kazanmış, fakat hiçbir jurnal vermemiştir. Bilakis aleyhinde jurnal verenleri bir takrip ile himaye etmiş, onları korumuştur. Muharrir ve saylav Bay Selim Sırrı bu cümledendir.

*Zeki Paşa, III. Selim'in kurduğu Humbarhane okuyucularını koruduğu sırada, Abdülhamid'e verilen bir jurnal münasebetiyle, Selim Sırrı'nın Üsküdar'daki evi aranmak irade olundu. Zeki Paşa yaverlerinden Topçu Binbaşısı (sonra kaymakam) Vehbi'yi eve gönderirken: Selim Sırrı'nın evinde muzır bir kâğıt bulursan hemen mahvedeceksin! Emrini verdi.”*²³²

²³⁰ Çeviker, a.g.e., s. 127.

²³¹ Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller (50 Yıl Gizli Kalmış Vesikalar)*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1955, s. 115-116.

²³² Eren, a.g.m., s. 3.

Bunun yanında Tophâne Müşiri Zeki Paşa'nın maiyetinde on iki sene birinci yaverlik etmiş olan Şekip İsfendiyâr, Zeki Paşa'nın güzel hatıralarını yâd etmiştir.²³³ Ancak bu hatıralar kayıt altında değildir.

Tahsin Paşa'nın, verdiği bilgilere göre, Mustafa Zeki Paşa, iş ile ilgili yapılan yanlış hareketler konusunda sakınarak, son derece dikkatli davranan bir devlet adamıdır. Gösterdiği dikkat şu sözlerle açıklanmıştır;

“Türkçede bir darbimesel vardır: Sakınan göze çöp kaçar derler. Bunun gibi Zeki Paşa da marzii âliye muvafık harekette bulunmağa son derece itina gösterir bir zat olduğu halde günün birinde hayli mühim bir tehlike atlatmıştı. Malûm olduğu üzere bayram günleri beş vakitte atılan toplar bayram arifesinde ikindiden başlar, bayramın son günü ikindi vakti nihayet bulur.

Bir bayram arifesinde ikindi vakti atılmak lâzım gelen toplar Tophâne'nin depolarından cephanenin geç çıkarılması sebeble teahhur etmiş ve ikindi ile akşam arasında vakitsiz bir surette atılmağa başlamıştı. Gerek bu vakitsiz toplar, gerek jurnalcilerin tezviratı Zeki Paşa'yı fena halde korkutmuş, o gün biçare adam bir hayli azap ve ızdırıp çekmişti. Zeki Paşa'nın telâş ve ıstıraba düşmekte hakkını teslim etmelidir; çünkü bu hâdise Zeki Paşa'yı bir kumandanlığa veya ikamete memur sıfatile uzak bir vilâyete göndertmeğe kâfi gelebilirdi.”²³⁴

Mustafa Zeki Paşa görevlerini yerine getirirken kurallara uygun hareket etme konusunda fazlasıyla dikkat etmiştir. İfa ettiği görevlerinde herhangi bir yanlışlık zuhur ettiğinde son derece üzülmüş ve telaşlanmıştır. Toplanan meclislerde konuşulan konuları ayrıntılı bir şekilde not alarak padişaha bildirmeyi kendisine görev edinmiştir. Veyahut gün içerisinde karşılaştığı ve önemli gördüğü olayları gecikmeden bildirmiştir. Kendini tamamen sadık bir şahsiyet olarak görmüştür. Bu özelliğini dile getirdiği 19 Haziran 1887 (H. 27 Ramazan 1304) tarihli belge bu hususu örneklendirmeye yardımcı olacaktır:

“...Ağver-i meyâmin-mevfûr-ı Hazret-i Hilâfetpenâhilerinde fedâ-yı cân itmeğe hazır ve son dereceye kadar sâdık bir kulları olduğum gibi...”²³⁵

²³³ Eren, a.g.m., s. 3.

²³⁴ Demiroğlu, a.g.e., ss. 116-117.

²³⁵ BOA, Y.PRK.ASK. 40/30.

Bu duruma bir diğer örnek olarak 4 Mayıs 1888 (H. 22 Şaban 1305) tarihinde Mustafa Zeki Paşa'nın evinin inşaatını tamamlayamadığından sıkıntı içinde olması ve bir miktar para istirhamında bulunması ile ilgili olan belge gösterilebilir. Buna göre;

*“Sevgili Pâdişâhım her dakikasını mücerred rızâ-yı âlî-i hazret-i hilâfet-penâhîlerini tahsile sarf iden ve ağver-i meyâmin-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhîlerinde fedâ-yı cân itmeğe kendisiy-çün en büyük şeref bilen son dereceye kadar sâdık bir abd-i ahkârın...”*²³⁶

Zeki Paşa'nın arzuhallerinden de anlaşılacağı üzere güven hususunu temele alarak fikirlerini beyan ettiği görülmektedir.

Mustafa Zeki Paşa'nın şahsi açıdan olumlu yönleri dışında bazı olumsuz yönleri de kaleme alınmıştır. Esasında bir şahsiyet hakkında araştırma yapılıyorsa ön yargıları bir kenara bırakarak tamamen tarafsız şekilde yazmak gerekir. Tarihçinin görevi, birilerini aklamak ya da karalamak değildir. Bu sebeple tarihte olup bitmiş olayları, yaşamış olan şahsiyetleri görülebildiği kadar çıplak gözle görerek, göstermeye çalışmak gerekir. Mustafa Zeki Paşa'nın da eleştirildiği şahsi özelliklerine bakılacak olursa, geleceği hakkında ve yüksek bir makama erişme çabası hususunda hırslı bir şahsiyet olmuştur. Bazı kaynaklarda, büyüklük taslayan, dalkavukluk yapan bir asker olduğu yazmaktadır. Padişahla son derece yakın bir irtibata sahiptir. Hatta II. Abdülhamid'in hastalandığında iki sene boyunca ağladığı ve bu hastalığın kendisi için felaket başlangıcı olduğunu söylemiştir. Meclis-i Has'da olan biteni aynı gün içerisinde bildirip her durumdan istifade ederek samimiyetini Padişaha bildirmek istemiştir. Bu özelliğinin ısrarla devam etmesi bir bakıma Meşrutiyet'in ilanının ardından onun sonunun gelmesine sebep olmuştur. Bu hırslı yanı en dikkat çekici özelliği olmuştur. Zeki Paşa, pek çok övgülere de nail olmuştur. Mekteb-i Harbiye'deki faaliyetleri çokça konuşulmuştur. Ancak herhangi kötü hareketine, suçuna rastlanmamıştır.²³⁷

Mustafa Zeki Paşa'nın II. Abdülhamid'e yazdığı dilekçelerde onun şahsiyetini anlamak mümkündür. Hülasa Zeki Paşa'nın, kedisinden başka kişilere gösterilen iyiliklerin pek hoşuna gitmediğini, böyle durumlarla karşılaştığında üzüldüğünü ve aynı imtiyazın kendisine de tanınmasını istediği görülmektedir. Özellikle II. Abdülhamid'in en sadık görevlisi olma isteği ve yaşanan gelişmelerden en erken haberi olan kişi olmayı

²³⁶ BOA, Y.PRK.ASK. 46/4.

²³⁷ İlknur Haydaroğlu, “II. Abdülhamit'in Hafife Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, Mayıs 1995, ss. 123-124.

istediğini söylemek mümkündür. Hakkındaki kaynaklara bakıldığında da bu istekleri karşılanmıştır. II. Abdülhamid ile olan yakınlığı, ona karşı olan isteklerinden de anlaşılmaktadır. İhtiyacı olduğunda, bu ihtiyacın karşılanması gayesiyle Sultan II. Abdülhamid'den istirham etmesi bunu açıkça belli etmektedir.

Malum olduğu üzere, pek çok devlet adamı yalnızca devlet işleri ile ilgili Padişaha arzuhallerde bulunur. Zeki Paşa, yalnızca devlet işleri ile ilgili değil, şahsi ihtiyaçları hususunda da Padişaha müracaat etmektedir. Arsa isteği veyahut arsa için gerekli para yardımı istekleri bu duruma örnektir. Arşiv belgelerinde bu hususlar görülmektedir. Bu arşiv belgelerine bakıldığı zaman Mustafa Zeki Paşa'nın şahsiyeti hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Üzüntü, sıkıntı gibi duygularını açık bir şekilde ifade etmesi, isteklerini de aynı şekilde rahatça yazabilmesi gibi her hususta Padişaha istirhamda bulunması onun nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. 10 Ağustos 1899 (H. 2 Rabiulahir 1317) tarihinde yazdığı dilekçenin içeriği Zeki Paşa'nın şahsiyetini anlama hususunda ilgi çekicidir.

*“Sevgili Pâdişâhım her meclis günü akşamı müzâkerâtın bir hülâsasını atebe-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhîlerine arz iderim. Bu ahşam kalem-i ahkarânem bu husûsa varamıyor. Sebebi sadr-ı a'zam paşa kullarına on altı bin lira ihsân buyrulmasıdır. Bu kullarının fedâkârlığını anın müşevveş-i hâliyle ve bu kullarının her husûsda mahrûmiyyeti anın her dürlü ihsânlara nâiliyetiyle mukâyese idince kendimi denize atacağım geliyor. Allah için merhamet buyrulmasını ve hiç olmazsa yaz günleri evlâd-ı abîdânemin tebdil hevâsına medâr olmak üzere Rum-ili Hisârı'nda harâbe hâlini almış olub enzar-ı âmmeye karşı bir fenâ manzara teşkil iden sahilhâne-i ahkarânemin inşâsı'çün Hazine-i Hâssa-i Şâhânelerinden beher hafta yüz lira te'diyye buyrulmak üzere beş bin lira ihsân buyrulmasını istirhâm iderim. Ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsân efendimiz hazretlerindir.”*²³⁸

Mustafa Zeki Paşa'nın hem padişah tarafından hem de görevini ifa ettiği yerlerdeki kişiler tarafından sevildiği yadsınamaz bir gerçektir. Görevini uzun yıllar boyunca devam ettirebilmesi ve yıllar geçtikçe başarısını artırarak devam ettirmesi onun ne kadar disiplinli ve planlı hareket eden bir kişilik olduğunu göstermektedir. Öyle ki emekliliğine bir yıl kala bedenlen rahatsızlandığı halde bir süre dinlendikten sonra görevine devam edebileceğini söylemiştir. Zeki Paşa, emekli olmasına sebep olan ihtilal gerçekleşmemiş olsaydı görevini hiçbir engel olmaksızın devam ettirebilecek azim ve

²³⁸ BOA, Y.EE. 15/199.

gayrete sahip bir kişiliktir. Sahip olduğu görevleri hiçbir zaman yalnızca görev olarak görmeyerek başarı sağlamak için dikkatle işine yoğunlaşmıştır. Genel anlamda Osmanlı Devleti'nin, özel anlamda ise Osmanlı Devleti'nin son devrinin mühim devlet görevlilerinden olan Zeki Paşa, devlete her anlamda yarar sağlayarak aldığı kararlarla düzeni sağlamış, bununla beraber tedbirli ve hırslı bir şekilde görevlerini yerine getirmiştir.

4. ESERLERİ

Mustafa Zeki Paşa görev yılları süresince eğitim, öğretim ve ordu çalışmaları yanında bazı eserler de neşretmiştir. Sevk-ül Ceyş ve Tabiye Misalleri adlı eserleri basılmıştır. Bu eserlerden ilki hayatı süresince kendini ilim öğrenmeye ve öğretmeye adan Zeki Paşa'nın görevi ile bağlantılı olan savaş stratejileri hakkında bilgiler veren Sevk-ül Ceyş adlı eserdir.

4.1. SEVK-ÜL CEYŞ

Almanya'da Harbiye Mekteplerinde ders verilen savaş sanatı kitabını tercüme etmiş olan Mustafa Zeki Paşa, Almanya orduları hakkında bir araştırma yapmıştır. Osmanlı ordusunda bir dönem görev yapmış olan Alman devlet adamı Moltke'nin²³⁹ savaş stratejileri düşüncelerine değinerek, bu düşünceler üzerine kısaca ilave uygun gören Zeki Paşa, 1901-1903 (R. 1317-1319) yıllarında Sevk-ül Ceyş adlı eseri yayınlamıştır. Kitabına “Moltke'nin Sevk-ül Ceyş'i Seferde Çare Bulmak Usulüdür” sözleri ile başlayan Zeki Paşa, usulün şekli olarak değil, ruhî üretimin seferde üstün gelmeye sebep olacağı fikrini desteklemiştir. O dönem, Moltke'nin stratejisini ifade eden bu cümleler özetle atasözü yerine geçmiş ve bu şekilde Moltke'nin sefer idaresi için yeni bir kural keşfetmiş olduğu ve seferdeki başarıların bu kurala uymanın sonucu sayesinde meydana geldiği fikirleri düşünölmeye başlanmıştır.

Zeki Paşa, Moltke'nin strateji düşüncelerinden bahsettikten sonra Moltke'nin düşüncelerinin her bölgeye uygulanabilme durumunda, bu özel fikirlere uyulma derecesinin farkında olunması gerektiğini vurgulamıştır. Burada, Moltke'nin strateji fikirlerinin her alanda ve her bölgede aynı etkiyi göstermesinin mümkün olmadığı, çeşitli reaksiyonlar ile karşılaşılmasının ihtimal dahilinde olduğu söylenmek istenen düşüncedir. Herhangi bir karşıt düşünce karşısında hazırlıklı olması Moltke'nin yararına olacaktır. Zeki Paşa da böyle bir kumandanın yalnız bu amaç üzerine hareket etmesinin

²³⁹ Helmuth Karl Bernhard von Moltke. Bir süre Osmanlı hizmetinde bulunan Prusyalı asker ve devlet adamı. Bkz. Kemal Beydilli, “Moltke, Helmuth von”, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, ss. 267-268.

her zaman aynı neticeyi getirmeyeceğinin idrak edilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.²⁴⁰

Sevk-ül Ceyş adlı eserin üçüncü kısmının içerdiği konular ise genel olarak seferle ilgili olup;

- 1) Siyaset ve seferin idare usulü,
- 2) Sefer hazırlıkları,
- 3) İlk içtima,
- 4) Düşmana karşı ilerleme ve taarruz hareketi,
- 5) Bekleme ve savunma ile ilgili hareketler,
- 6) Seferin idare usulü ve orduların sevkî,
- 7) Askerî hareketler,
- 8) Yürüyüşler,
- 9) Meydan muharebesi,
- 10) Muharebe sonrası sevkîyat,
- 11) Donanmanın ahvali,

12) Tarafsız devletler olmak üzere bu maddeler hakkında bilgiler veren Zeki Paşa, savaş stratejilerini ve bu stratejilerin seferi nasıl etkilediğini bütün ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Esere ilk olarak “Siyaset ve Seferin Usul İdaresi” adlı başlık atılarak seferde askerler tarafından mümkün olabilen ve arzu olunan maksadın hemen elde edilmesi, siyasete göre uygun olmadığı fikri savunulmuştur. Siyaset yalnız savaşan devletleri değil diğer devletleri de dikkate alır. Bu düşünce, diğer devletler savaşa dahil olmasa bile daha sonra yapılacak olan ittifakların zararından en az oranda etkilenmeye yol açar. Büyük muvaffakiyetler karşısında karşıt ittifaklar oluşabilir, özellikle bu başarı diğer devletler tarafından umulmadığı için her ne kadar başarılı olanın aleyhine karşı başlayan bir ittifak da olsa engellenebilir. Kurulacak olan ittifak büyük oranda engellense dahi tarafsız devletlerin kıskançlık dürtüleri ve buna bağlı olarak düşmanca girişimleri

²⁴⁰ Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Tophâne-i Âmire Müşiri Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli (Moltke'nin Sevk-ül Ceyşi)*, Birinci Tabî, Külliyyat Ulûm ve Funûn Harbiyeden, İstanbul, 1901-1903 (R. Şubat 1317-H. Zilkade 1319), Takım: 1- Kısım: 1- Sıra: 1, s. 3.

meydana gelebilir. Sefer stratejileri içerisindeki siyaset hususu ise bu girişimlerin engellenmesine sebep olabilir.²⁴¹

İşte bu duruma binaen seferin idare usulü yalnız düşmanı hesap etmemeli; belki devletin harici politikasını da düşünmeli ve önemli oranda askerî kuvvetini sarf etmiş olduğu fikrini düşünerek dost ve düşman devletler nezdinde muvaffakiyete engel olacak durumlara meydan verilmemelidir. Devletin siyasete ve askerliğe göre yeri ve kuvveti diğer devletlerin icraatını ne kadar geçersiz kılar ve bu devletlerin birbirleriyle ittifakına ne derece engel olursa seferin gidişatı o kadar serbestlik kazanır.²⁴² Buradaki asıl amaç yapılacak seferlerde ileri görüşlülükle hareket edilerek, atılan adımların bu görüşlere göre atılmasını sağlayıp başarıyı daha ulaşılabilir bir duruma getirmektir. Bu ulaşılabilirliğin de siyaset ve seferin birleşimi ile mümkün olacağı görülmektedir. Geçmiş tarihlerde yaşanan seferler tarihine bakıldığında yalnızca askerlik bakış açısıyla seferden beklenen maksadın getirdiği sonuçlar, savunulan bu fikrin getireceği başarıyı kanıtlar. Modernleşme döneminin esas amacı da bu fikir ile hareket etmek olmuştur. Yalnızca askerî gelişim devleti kazançlı sağlayacak bir gelişim olmayacaktır.

Sefer stratejileri üzerinden siyasetle bağlantı kurarak bilgiler veren Zeki Paşa bir sonraki adım olarak savaş hazırlıkları hakkında bilgi vermiştir. Bu kısma ‘Seferin idare usulü, sefer hazırlıklarıyla başlar’ cümlesiyle başlayan Zeki Paşa, bu sefer hazırlıklarının belirsiz bir sefer için olmayıp, devletlerin özel durumlarına göre belirli bir düşmana karşı, belirli bir sefer için gerçekleştiğinden bahsetmiştir. Düşmanın savaş stratejilerine ve hazırlıklarına bağlı olarak orduyu sefere hazır hale getirmek doğru olacaktır. Çünkü bir bölgeye yapılacak seferde kullanılabilecek askerî kuvvet için ne yapılması gerekiyorsa ve bu askerî kuvvetin neye teşebbüsü mümkün olarsa bu teşebbüslerin doğru bir şekilde belirlenebilmesi için ancak diğer devletlerin askerî kuvvetlerinin tahmin edilen gayretlerinin, sefer hazırlıklarının ve buna benzer uygulamaların hallerinin bilinmesi veyahut tahmin edilmesi gerekir. Geçmişten günümüze gelen bu sefer stratejisi, başarılı bir ordu için elzemdir. Çünkü seferde başarılı olmak için yalnızca kendi ordumuzun durumunu dikkate almak yeterli olmayacaktır. Bu sebebe bağlı olarak ileri görüşlü ve stratejiye dayalı hareket eden başarılı komutanlara ihtiyaç duyulmuştur.

²⁴¹ Yaveran-ı Hazreti Şehriyariden Tophâne-i Âmire Müşiri Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, Birinci Tabî, Külliyyat Ulûm ve Funûn Harbiyeden, İstanbul, 1901 (R. Haziran 1317-H. Rabiulevvel 1319), Takım: 1- Kısım: 1- Sıra: 4, s. 4.

²⁴² Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 4.

Seferler hususunda bilgiler vermeye devam eden Zeki Paşa, ordunun düşman ordusu hakkında bilgi edinmesinin ve o bilgilere binaen hareket etmesinin yanı sıra sefer hazırlıklarından bahsetmiştir. Her türlü seferin gerçekleşmeden önce ordunun, o anki koşullarla beraber seferin yapılacağı alana uygun olması gerekir. Örnek vermek gerekirse çöl seferlerinde o mevkiinin savunmasının gerçekleştirilebilmesi için gerekli çalışmalar yapılması lâzımdır. Bir çöl seferiyle muhtelif alanlara yapılan seferin aynı koşullarda olmayacağı barizdir. Zeki Paşa bahsettiği seferler için yapılması gereken bazı koşullardan bahsetmiştir. Bu koşullar;²⁴³

- 1) Muhtelif amaçlar için ordunun oluşturulması,
- 2) Ordunun koşullara bağlı olarak düzenlenmesi ve iyileştirilmesi,
- 3) Ordunun eksiklerinin tamamlanması ve silahlandırılması,
- 4) Muharebe ve sevk için alana uygun aracın tesis olunması,
- 5) En mühim ve en tehlikede bulunan noktaların savunması için siperlerin kurulması,
- 6) Sahillerin müdafaa edilerek denizlere hâkim olunması,
- 7) Düşman sahillerini tehdit etmek vesaire gibi gerekçelerle beraber donanma teşkil olunması,
- 8) Mühimmat yapımı için fabrikalar tesisinde askerlerin iaşesi,
- 9) Hastalanan askerlerin bakılması vesaire için gereken her türlü meselenin çözüme kavuşturularak ordunun hazırlanmasının gerekli olması olarak sıralanabilir.

Sefer stratejileri olarak verilen bu mühim ve mutlaka gerçekleştirilmesi gereken dokuz maddenin yanında, seferden beklenen maksadın elde edilmesi için ordunun kendi usulünün kullanılmasından ibaret olan bilgilerin üzerine yeni stratejilerin uygulanması ordunun yararına olacaktır. Yalnızca tek bir usul ile hareket edildiğinde bu hareket istenilen başarıyı sağlayamadığında başka bir usul ile durum kurtarılabilir. Ancak yeni stratejiler sefer öncesi hazır edilmezse sefer esnasında karar verilen strateji tüm orduya bildirilemez. Burada kurulamayan irtibat ise ordunu başarısını engeller. Bu sebeple daha önce saydığımız maddeler ile birlikte stratejinin de seferden önce hazırlanması gerektiğiyle ilgili bir madde eklenebilir. Stratejilerin uygulanma sürecinde sefer hazırlıkları ancak ordunun ilk bölümüne ve askerî harekâtın yürütülmesi için

²⁴³ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 5.

ayrılan bölümüne toplanma biçimiyle ilgili bilgileri ihtiva eden strateji hakkında alınan kararlar bu fikirlerin yayılmasına sebep olur. Sözüñ özü sefer stratejisinin yayılması ve uygulanması kararının alınması ve bu fikirlerin özellikle sefer için kullanılacak olan askerlere bildirilmesi, onları ilk stratejik fikirlerden haberdar edip ordunun hazırlanması uygun olan hareket şeklidir.

Zeki Paşa'ya göre birden fazla olan bu sefer tedbirlerinin çeşitliliği ve zorlukları mevcut düzen kapasitesine bağlı olarak özellikle sefer hali zamanında karar alınabilmesine engel olmaktadır. Alınacak kararların ve sonrasında uygulanacak olan uygulamaların sefer esnasında değil de daha önce uzun müddet düşünülerek düzenlenmeleri gerekmektedir. Ağır toplar, köprü edevatları, nakliye vapur ve kayıkları ve sahra demir yolları gibi toplanma halindeki orduların harekâtıyla ve seferde savaşıacak askerlere lazım olan eşyalar için de durum böyledir.²⁴⁴ Sözüñ özü Zeki Paşa, sefer öncesi hazırlıkların belirli bir plan dahilinde düzene oturtulmasını ve bu düzen dahilinde harekete geçilmesinden yana olan fikirlerini paylaşarak seferberlik ve içtima hareketleri ile ilgili ön bilgiler vermiştir.

Sefer esnası içtima hareketleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler veren Zeki Paşa ilk olarak seferberlik ve içtima hareketlerinin demir yolları yardımıyla birkaç gün içerisinde son derece hızla icra olabildiğinden bahsetmiştir. Ancak içtima alanının değiştirilmesi üzerine düşmanın izin verme derecesine bağlı olarak içtima hareketleri fazlasıyla zor yol olan yürüyüş vasıtasıyla mümkün olacaktır.²⁴⁵ Burada bahsedilen husus, demir yollarının düşman engeli sebebiyle kullanılmasının mümkün olmadığı durumlarda yürüyerek zor bir yolla içtima alanının değiştirilmesinin gerçekleşmesi hususudur. Bu sebebe dayanan ilk içtimada meydana gelebilecek olan hatanın engellenmesi bahsi geçen zorlu yürüyüşlerin meydana gelmesine sebep olur ve eğer düşman bu durumun da farkına varır ve bu durumdan yararlanmaya kalkışırsa artık başka bir yol düşünülür. Ordunun haftalar ve aylarca yürüyüşle sevk olunduğu eski zamanlar düşünüldüğünde bu hususun zorluğu ve önemi anlaşılabilir. O sebeple düşmana fark ettirmeden içtima alanı belirlemek veyahut kısa aralıklarla ordunun bulunduğu konumu değiştirmesi bir seçenek olabilir.

Kendi kuvvetlerimizin düşman sınırlarına yakın yerlerde bulunması düşmanın kuvvetlerine rastlanabileceği ihtimalini çoğaltır ancak düşünülerek toplanılan bu

²⁴⁴ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 6.

²⁴⁵ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 6.

yerlerde bulunmak gerekli olan bir durumdur. Bu yerlerin düşmanı sıkıştırma açısından kolay olacağı öngörülür ve ordunun bu mahallerde yaşaması, hareket halinde olmasını kolaylaştıracağından işini de kolaylaştıracaktır. Bu sebeple başlıca kuvvetler zaman kaybetmeden uygun olan bütün demir yolları üzerinden bu alana sevk edilmesi sağlanır. Bu demir yollarının kullanımı daima kendi sınır bölgemizle ve ordunun büyüklüğüyle uyumlu derecede araçlar ile gerçekleştirilir. Bahsi geçen demir yollarının bir kısmı içtima alanının bir hayli gerisinde son bularak oraya gelen askerler de birkaç yürüyüş yapmaya mecbur olur. Demir yollarının bir kısmı da başka bir tarafta son bulur ve oradan çıkan askerler kendinden önce başka yol ile gelenlerin gizlenme durumlarına bağlı olmayarak farklı yollarda gizlenerek düşmanı tehdit eder. Yani tek bir yol kullanmak her zaman daha tehlikeli olacaktır. Ordunun kısımlara ayrılarak farklı müsait yollar seçip kullanması gerekir.

Demir yolu hatlarının ülkelerde yaygın olmadığı zamanlarda ordunun sınır boylarında az bir zaman içerisinde uygun olmayan bir arazide hazırlanması durumu vardı. Bu durum yakınlarda daha önce hazırlanmış ve toplanmış askerlerin cesaretle bir düşman karşısına çıktığı halde tehlikeli ve cesareti olmayan, ne yapacağını bilmeyen, sağını solunu yoklamakla vakit geçiren veyahut yavaş hareket eden bir düşmanın, dağınık halde bulunan ordumuzun kısımlarının ileri yürüyüşüne ve toplanmalarına engel olmadığı bilakis faydalı olduğu görülür. Çünkü bu yürüyüşler dağınık halde doğrudan doğruya düşmanı kuşatmakla sonuçlanır.²⁴⁶ Düşmanın üzerine cesaretle gidilerek doğru bir stratejiyle düşman alt edilir. O zamanın zorlukları olsa dahi planlı ve tecrübeli bir şekilde hazırlanan ordu başarıyı elde eder. Zeki Paşa'nın stratejik davranmayı savunmasının sebebi bu olmuştur. Strateji başarının anahtarı haline gelmiştir.

Mustafa Zeki Paşa adım adım orduyu sefere hazırlayacak stratejilerden bahsederken sınır boylarındaki faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ordunun toplanma bölgelerinden biri veyahut diğerinin seçilmesinde elde edilebilecek hızla düşmana karşı yapılacak olan hudut harekâtına hangi taraftan harekete geçileceğine dikkatlice karar verilmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Ordunun bahsi geçen hudut harekâtının cephesine karşı yayılması geniş bir bölgeye karşı yayılması demektir. Bu şekilde yayılması düşmanın orduyu kuşatmasını zorlaştırırsa hudut irtibatının tehlikeye girmemesi gerekir. Çünkü ordunun yayıldığı alan genişlerse kan damarları olan bu hudut irtibatı da o kadar önem kazanır. Bu irtibatın kopması orduyu sekteye uğratır.

²⁴⁶ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 7.

İletişim kopukluğu ile beraber ordu her ne kadar planlı bir şekilde seferi gerçekleştiriyor olsa bile başarısızlık yadsınamaz bir gerçeğe dönüşür. Zeki Paşa'nın hudut irtibatını kan damarı olarak adlandırması, irtibatın ehemmiyetini gözler önüne sermektedir.²⁴⁷

İrtibatın öneminin yanı sıra ordunun nerede toplanacağı hususunun da önemi tekrardan vurgulanarak nerede toplanılacağının anlaşılmasında en mühim bakış açısı olarak da askerî harekâtın gerçekleştirilmesinde, harekâta düşmandan evvel hazırlanıldığı halde başarıyı engelleyebilecek herhangi bir atağa karşılık en iyi nereden hızla başlanılabileceği imkânını sağlayacak yer seçiminin gerçekleştirilmesi yapılmalıdır.

Düşmana karşı ilerleme, saldırma hareketleri ile ilgili olarak ayrı bir başlık atılan savaş stratejileri kitabında, politika tarafından sefer hareketlerine bakılmıştır. Sefer için politika isteklerinin sunulması, bu isteklerin hazırlığında bile seferde kesin ilerleme kaydedilebilecek neticeyi sunamaz. Politika fikirleri ile yapılacak olan saldırılar apansız ilan olan harp ile ve alelacele toplanılmış ordu kısımlarının saldırılarıyla sağlansa bile muntazam şekilde icra olunamayabilir. Ancak ordunun toplanması, birbirlerine olan dayanıklılığına bağlı olarak sevk ve idaresi iyi olan kısımların başarıyla sevk olunması sayesinde ortaya çıkan üstünlük, düşmanın telaş ile hareketini geciktirerek başka yöne nakledilebilir. 1870 senesinde Fransa-Prusya arasında gerçekleşen seferde de Fransa taarruza yönelik bir sefer istediği halde stratejik bakış açısına göre savunma biçiminde icraya mecbur kalmıştır.²⁴⁸ Burada söylenmek istenen politikaya göre yapılan her plan Fransa-Prusya seferinde olduğu gibi düşünülen karşılığı veremeyebilir.

Zeki Paşa hangi tarafın taarruz edeceğinin nasıl anlaşılacağını şu maddeler ile açıklamıştır;²⁴⁹

- 1) Genel kumandanın gücüne göre,
- 2) Önceden cereyan eden politika durumlarına göre,
- 3) Önceden yapılan hazırlık ile beraber toplanmanın hızına göre,
- 4) Taarruz hususunda ordunun eğitim ve yetiştirilme biçimine göre,
- 5) Her iki taraf taarruz ettiyse de kimin bu savunma hareketine devam edeceği karşı tarafın verdiği müsaadeye göre anlaşılır.

²⁴⁷ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 7.

²⁴⁸ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 7.

²⁴⁹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 7.

Bahsedilen bu durumların gerçekleşmesi muhtemeldir. Çünkü güçlü ve cesur olan taraf taarruza yönelik hareketin yararından faydalanmaya çalışır.

Bu yarar ise;²⁵⁰

- 1) Fikirler üzerine etkiye,
- 2) Düşman niyetlerini gerçekleştirmeye engel olmaya,
- 3) Düşman telaşından ve şaşkınlığından istifade etmeye,
- 4) Savaş musibetini kendi memleketimizden uzak tutmaya,
- 5) Taarruzun zaman ve istikametini seçmek için serbest olmaya,
- 6) Düşman üzerine şiddetle bir sıkıştırma ve ona üstünlük sağlamalara çalışmaya,
- 7) Muvaffakiyet halinde düşman topraklarında ve onun yiyecekleriyle geçinmeye,
- 8) Her şeyden önce kesin neticeyi hızlandırma ve yeni kuvvet elde etmek ihtimalinin gerçekleşmesine sebep olur.

Uzun yıllar askerî hususlar ile ilgili durumlarla karşı karşıya kalan ve büyük tecrübeler kazanan Zeki Paşa'ya göre ordunun başında her şeyden önce güçlü bir karakterin olması gerekir. Eğer ordunun kumandasında bulunan kişi zayıf mizaçlı, yani baskın karaktere sahip olmayan kişiler olursa bu kişi haricin etkileri ile kendi fikirlerine aykırı olarak taarruza yönelik harekete zorlanabilir. Bu durum da yarım yarım tedbirler alınmasına ve harekete geçilmesine sebep olur. Küçük sebeplerle kendi fikirlerini değiştiren ordu kumandanları dış etkenler ve buna bağlı olarak yanlış hareketler dolayısıyla muvaffakiyetsizliğe ulaşır. Bu durum 1870-71 seferinde tekrar tekrar görülmüştür.²⁵¹

Sefer ile ilgili Sevk-ül Ceyş eserinde bahsedilen bir diğer husus ise savunma öncesi ile ilgili bekleme hareketleri olmuştur.²⁵² Bir seferin başlangıcında siyaset ve askerlik bakış açısına göre hareket edilmesi bir an önce taarruza yönelik hareket edilmesine ve düşman tarafına karşı akıllıca davranılmasına yönelik zorlayıcı sebeplerle karşılaşmaya sebep olabilir. Düşmanın ileri harekete başlamış olduğu bir zamanda bile

²⁵⁰ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 8.

²⁵¹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 8.

²⁵² Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 8.

ordularının yaşamış olduğu birkaç gün gecikme, yeni teşkil olmuş ordularımızın tanzim halleri için faydalı olabilir ve bizzat düşmanın bu ileri hareketini, düşman ordusunun kısımlara ayrılarak yayılmalarını ve istikametini anlamaya yardım edebilir. Bundan dolayı sonraki hareketin yapılması kolaylaşır. Zeki Paşa'nın burada anlatmak istediği yapılacak olan tüm bu faaliyetlerin aslında savuma değil de beklemek olduğunu göstermektir. Savunma  ncesi beklemek düşmanın hareketlerinin gözlenerek anlaşılmasına yardımcı olur ve bu da kendi stratejimizi belirlemek için kolaylık sağlar.

Askeri güçlü, itibarlı ve savaşa istekli hale getiren bazı hususlardan bahsedilmiştir. Eğer askere uygun kararlar ustalıklı ve ısrarla alınır ve uygulanırsa tam burada düşmana yönelik  ne geçecek askerî hareketlere başlamanın dost nezdinde istek uyandırılıp y reklendirilecek ve düşman nezdinde ise hüzün ve şaşkınlığa sebep olacak etki kendini göstermeye başlar. İşte bu heves kendini toplayan sayıca az askere, düşmanın bütün silahlı kuvvetlerinin sefer için daha güçsüz halde iken hevesi yerine getirilen askerlerin düşmanın dağınık kısımlarını mağlup edebilmeye ümitler verir. Burada sayıca fazlalık önemli bir husus olsa da savaşı kazanmaya yönelik olan azim ve isteğin ne kadar önemli olduğu hususunun altı çizilmiştir. Seferi kaybetmeye yakın halde olursa bile komutanın ve askerlerin ısrarlı hallerinden vazgeçip geri çekilmesi belki de muhtemel başarılı kaybetmeye sebep olur.

Sefer adımları arasındaki bekleme adımı muhtemel olan birçok duruma karşı hazırlanmaya sebep olur. Bu sebebe dayalı olarak askerî kuvveti kısımlara ayırma mecburiyeti ortaya çıkacağından gelen haberlere göre yeni icraatı tam zamanında bilmeye ve taarruza yönelik kararlar almaya herkes güçlü olamayacağı gibi birçok yerde ordunun yararına yapılacak olan hareketlerden her başkumandan emin olmaz.

İşte bu gibi durumlardan dolayı seferde bekleme ve taarruz hareketi çoğunlukla savunma ile ilgili harekete göre en iyi durumda bile ufak tefek muvaffakiyetlere sebep olur ve bu muvaffakiyetler bekleme hareketi stratejisine karşılık savunma ile ilgili stratejiyi seçen taraf için pek az fayda verir. Bekleme ve taarruza yönelik strateji uygulayan taraf için ise işleri kolaylaştırır ve kumandan çok ileri görüşlü olup arazinin savunmayı kolaylaştıran yararlardan istifadeye eğilimli olur. Ve bu yararı hareket hususundaki serbestliğe tercih eder. Çünkü bekleme hareketi ona savunma hareketinde

çok daha fazla yarar sağlar. Asker de taarruza daha çok kabiliyetli olursa başarı sağlanır.²⁵³

Kendi topraklarımızda öteden beri dikkatlice bakılıp anlamaya, çalışmaya alınmış savunmaya elverişli yerleri araştırmak, o yerlere yerleşmek veya oralarda uzun zaman vakit geçirmek, düşmana geniş meydanlar ve güzel fırsatlar vermeye sebep olabilir. Daha önce önemle araştırmaya alınmış yerler çoğu kez olumsuz neticelere sebep olmuştur. Çünkü kendi topraklarımızdaki yerel hükümetler, gümrük, orman, polis, idare, posta, telgraf, demir yolu, maden ocakları, vapur kumpanyaları vesaire gibi kuruluşların yardımları yok sayılamayacak kadar önemlidir. Bu kuruluşların memurları taraflarından görülecek yardım, dikkatlice gözetleme, haberlerin gönderilmesi hizmeti, askerlerin iâşesi tedbirleri, yerel halk tarafından alınacak yardımlar, askerler ile diğer memleket muhafızlarıyla kuvvetlendirilmesi ve kaleler ile muhafızlarının gösterecekleri etki, savunma ile ilgili harekete mecbur olan taraf için daha ehemmiyetlidir. Bununla beraber savunma ile yetinen taraf mutlaka kuvvetinin azlığıyla yetinen olan taraftır.

Savunma ile ilgili stratejiyi seçen tarafın eksik kalacağı hususlar şu şekilde sıralanmıştır;²⁵⁴

- 1) Kendi topraklarından alacağı ciddi yardımlardan,
- 2) Her türlü gerekli şeylerin tedarikinden,
- 3) Arazi durumunun bilgisinden,
- 4) Nakliye, güçlü demir yolu ve normal yollar ve haberleşmeler için telgraf hatları olmak üzere diğer iletişim yollarının mevcudiyet hali eksik kalacaktır.

Sözü edilen bu eksikliklerin bulunabileceğinden ne kadar emin olunur ise yakın yerlerdeki gerekli şeylerin hızla ve düşmandan önce celbi gerçekleşir. Ve ordunun uygun durum içinde olarak düşmana karşı sevkine ve ulaşmasına, özellikle daha önce de bahsedilen siyaset bakış açısına göre gerekli şeylerin tedarik edilmesinde en uygun olan durum memleket ile irtibatın açık tutulmaya gayret edilmesidir. Bu konuda sağlamlaştırılmış mevkiler de önemle araştırılır ve ona göre arazi seçilir. Çünkü ordunun kendi toprakları ile iletişiminin kesilmesi büyük başarısızlıklara yol açar.

Bekleme, savunma ve saldırı ile ilgili hareketlerden sonra seferin idare usulü ile beraber orduların sevk-i ile ilgili hususlara da değinen Zeki Paşa, seferde düşmanı yere

²⁵³ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 9.

²⁵⁴ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 9.

serme amacının elde edilmesi için aynı zamanda çeşitli teşebbüslere başlanıldığından söz etmiştir. Bu teşebbüslere başlandığı gibi düşmanın da ona karşılık olan etkisi kendini göstermeye başlaması an meselesi olmuştur. Bu etkilere karşılık olarak ise de teşebbüslerin her gün kademe kademe sevk ve idareleri gerekmiştir. Geniş arazi üzerinde bölünmüş olan büyük büyük ordular için ve birbirinden çok uzak hareket eden ordu kısımları için bu sevk ve idare hususunun ayrıntılı bir şekilde bir yerden yürütülmesi mümkün olmamıştır. Çünkü ordu ne kadar genişlerse irtibat noktasından o kadar uzaklaşılır. Yerleştirmeler vasıtasıyla aşağıdan yukarıya verilecek olan emirler yerlerine geç varır. Yapılacak olan seferi idare edecek olan başkumandanlık makamı o emri ve kendi makamından verilmesi gerek olan şeyleri hazır ederek devletin harici politikasının ordu aracılığıyla nasıl takip edileceğini anlamaya çalışır. Önemle bildirilmesi gereken haberlerin ve bütün olayların hepsi başkumandanlık nezdinde toplanır. Bütün yardım ile ilgili kaynağın devam etmesi önem arz eder ve neye teşebbüs olunacağına, ne taraflarda hangi kuvvetin hizmete alınacağına ve muhtelif teşebbüslerin birbirleriyle irtibatının nasıl olacağına yine başkumandanlık makamı karar verir. Ayrıca ordu kısımlarına verilecek olan vazifeleri vererek bu kısımların muhafazaları için her birisine ayrılan yardım ile ilgili kaynakların ve tüm gereksinimlerin getireceği ayrıntıları kendilerine gösterir. Kısaca ordu ile ilgili önceden alınması gereken önemli kararlar bu makam tarafından alınır ve emir olarak verilir.

Karşılaşılan engelleri anlayabilecekleri şekilde bertaraf etmeye, genel durumla ilgili bilgilere ve peşine düşülen amaca dair kendilerine daha önce verilmiş olan emirlere göre beraberlerindeki orduya yol gösterme ordu kumandanlıklarına ait bir görevdir. Bu kumandanlıkların verecekleri emirler başkumandanlığın emirlerine göre daha kısa müddetler için olur ve birbirini daha sık takip ederek daha hızla olaylara yön gösterir. Ve ordunun devam eden kuvveti için tüm gereksinimlerin nasıl karşılanacağını da açıklar. Özetle, orduyu komuta eden ile ordu dâhil olmak üzere bütün durumlarda söz hakkı olan başkumandanlık emirleri birbirinin yerini tutmaz. Zeki Paşa bu olaya Avusturya-Prusya savaşından örnek vermiştir;²⁵⁵

“1866 yılında gerçekleşen Avusturya-Prusya savaşında Avusturya’ya karşı sevk olunan iki Prusya ordusunun General Molke tarafından telgrafla verilen emir bu husus için güzel bir örnek olur. İki ordunun Bohemya’ya girmesi ve birleşmeye gayret etmesi, altıncı kol ordunun da bir başka civarda kalması gibi durumların mümkün olup

²⁵⁵ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 10.

olmayacağına ve kendi ordusunun da Haziranın 24. günü istirahat verip vermeyeceğini Erkan-ı Harbiye reisi tarafından izin istenilmiştir. Bu izne Moltke tarafından, ikinci ordu kumandanlığınca bilinecek şeylerden olduğu cevabı alınmıştır.”

Bir meydan muharebesi gerçekleştirilmek üzere orduların birleştirilmesi gibi faaliyetlerin gerektiği durumlarda ordu kumandanlıklarına bırakılan meydan gittikçe daralır ve verilen genel emirler bizzat askerî hareketlere dair olabilir. Hatta meydana gelen seferde başarıyı sağlamak için verilecek mühim emirlerin yerine geç varmasından korkulduğu durumda bir ordunun muhtelif parçalarına ait olan bu emirler doğrudan doğruya başkumandanlık tarafından bu ordu kısımlarına verilebilir.

Stratejik uygulamalara etki eden fikirlerin birbirinden ayrılmasındaki tehlikenin önüne geçebilmek yalnızca kumandanların strateji gerekliliklerine dair olan fikirlerinin birliğiyle yok olur. Bunun için bu kumandanların hepsi önemli olayları ve yerleştirmeleri birbirlerine hızla ihbar etmeleri gerekir.

1870-1871 senesinde gerçekleşen seferde Alman orduları genel karargâhtan gelen haberlerle Umum-u Erkan-ı Harbiye başkanının düşünceleri okunduktan sonra askerî hareketlere dair kararlar alınmaktaydı. Ve bu kararlar çoğunlukla kısa kısa telgraf ile gelen belgelerle savaşa hazırlanan ordulara bildirilirdi. Arka arkaya yazılarak gönderilen emire yönelik ayrıntılı açıklama yapılmaktaydı. Ordu kumandanlıkları taraflarından tüm olaylar günde iki defa, hususi önem taşıyanlar ise anında genel karargâha bildirilirdi. Orduların Erkan-ı Harbiye başkanları veya kumandanları ve Umum-ı Erkan-ı Harbiye başkanları veya başkumandanları birbirlerini görerek, birbirlerine mektup göndererek veyahut görevli olan zabıt gönderilerek aralarındaki bildirileri ve önemli hususların doğruluğu sağlanırdı.²⁵⁶

Seferin idaresi ve irtibatın nasıl kurulduğuyla ilgili verilen bilgilerden sonra nihayet askerî hareketler hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Seferin askerlik bakış açısına göre hedefi, düşmanın karşılık vermeye çaba gösteren kuvvetine karşı olmuştur. Bu hedef çoğunlukla yalnızca bir askerî hareket ile geçmez. Sonraki hareketler gerek uzun veya kısa ve gerekse acele olarak veya temkinli olarak olsun hedefe doğru hareket daima daha önceki harekete göre uygulanır. Birinciden sonraki hareketlerin her biri daha öncekilerin tüm etkileri olarak ortaya çıkan yeni durumlara uygulanır. Amacın ve devamında yapılacak olan faaliyetlerin gerçekleştirilmesine dair olan esas fikirlerde

²⁵⁶ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 11.

kararlı olmak, kumandanı tereddüt etmekten alıkoyar. Çünkü bu tereddüt zamanın zararına, kuvvetin telefine, güvenliğin zararına ve fikirlerin telaş ile alınmasına sebep olur. Alman ve Fransız ordularının 1870 senesi yaşadıkları savaş buna örnek olur. Fransızların bu savaşta aldığı yanlış kararlar büyük bir kayıp yaşamaya sebep olmuştur. Bu duruma binaen yaşanan olumsuzluklara karşı alınacak kararlar her daim tereddütsüz bir şekilde mantıkla alınmalıdır. Yapılacak olan en ufak bir tereddüt veya fikir alışverişine yönelik anlaşmazlık savaşın yönünü değiştirebilir.

Zeki Paşa savaş esnasında gerçekleşen anlaşmazlıkların ve buna bağlı olarak başarısızlıkların önüne geçmek için sefer öncesi yöneticilerin fikirlerini beyan etmesi ve askerî hareketler ile oluşturulacak savaşın aşamalarından bahsetmiştir. Bir askerî harekâtın planı sebepleriyle beraber beyan edilerek fikir ortaya koyulur. Ordunun durumunu ve savaşta kullanılacak olan gerekli şeyler karşılaştırma yapılarak yerine getirilmesi gerekir. Ve bu karşılaştırmalara dayanarak orduya rehber olunacak esas fikirler açıklanır. Bununla beraber yapılacak harekât anlatılır. Bir askerî harekâttan diğer askerî harekâta geçilerek plan yapılır. Ve birbirini takip eden birkaç askerî harekât ile bir sefer oluşturulur. 1866 senesi Bohemya'ya giriş, bir askerî harekâtın gerçekleşmesi ve ondan sonra Tuna Nehri'ne doğru ilerleme, diğer askerî harekâtı gibi.²⁵⁷ Eğer sefer öncesi düşünülen hedefler ve alınan esas fikirler başkalaşır ve bu yeni duruma bağlı olarak yeniden bir askerî harekât planı gerekirse sefer de başka bir hal alır.

Seferde ordulara emredilen askerî harekât taarruza yönelik ve savunma ile ilgili bir şekilde olabilir. Ve bu ordular birbirine doğrudan doğruya yardım edebilecek şekilde irtibat üzere veyahut dolaylı olarak birbirine yardım edecek şekilde ayrı ayrı bulunur. Bu şekilde bir oluşum en kolay yolla düşmanı bulup savaşmak üzere bir ileri hareket şeklindedir. Bu harekette orduların biri, diğerlerinin dış kanadı üzerinde ileri de gidebilir veyahut iç kanadı üzerinde kademe kademe geriden eşlik edebilir. Bir başka şekilde de tehlikede olan kanadını gizleyebilir. Bu karar o anki ordunun hareket şekli ve düşmanın saldırı yönlerine göre değişebilir. Birçok ordu savaş meydanında yapacakları çevirme veya kuşatma hareketini daha önce hazırlamak için uzaktan merkezi olarak düşmana doğru ilerleyebilirler. Sefer sırasındaki büyük istikametlerdeki değişiklik orduya iç kanatta geçici olarak savunmaya yönelik harekete mecbur edebilir ve bu esnada dış kısım stratejik olarak taarruza yönelik hareket ile saldırıya şiddetle devam eder. 1870 senesi gerçekleşen Fransa-Prusya savaşında Prusya'nın Üçüncü ordu ile

²⁵⁷ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 12.

Meuse ordusunun önce sağa sonra da sola istikamet değişikliği yapması ve 1870 senesi Metz önünde ve Fransa'nın kuzeyinde ve güney doğusunda bulunan ordularla 1866 senesindeki orduların durumu gibi.²⁵⁸ Harp yerinde düşman ordusunun bir kısmını işgal etmek veya ilerlemekte olan düşmanın üstüne yüklenmek veyahut saldırmakta olan düşmana bir yan bölgede veya karşısında savunarak mücadele etmek taarruz ve savunma hareketinin aynı anda olduğu şekilde olması fayda edebilir. Daha önce de bahsi geçen ordunun dış kısımlarının saldırırken iç kısımlarının ise savunma halinde olması gibi. Bu hareket hali ordunun savaş esnasında olumlu yönde ilerlemesine sebebiyet verir.

Birbirinden gayet uzak olan orduların birlik olarak seferde etki edebilmeleri için üstünlük sayılan hareket olarak ordu, düşman geldikçe çekilmez ancak savaştan kaçınan ordu düşman geldikçe çekilir. Kendi kuvvetine güveni bulunan ordu ise şiddetle ileri yürür ve düşmanın birlikte sürülmesi ve her taraftan aynı zamanda üzerine saldırıda bulunması mümkün oluncaya kadar bu harekete devam edilir. 1813 senesi Leipzig Meydan Muharebesi'ne kadar kuzey ordularıyla baş ordunun Napolyon üzerindeki hareketleri gibi.²⁵⁹ Ordunun telgraf hatları ayrı ayrı hareket eden orduların her birine diğerindeki olayları günü gününe bildirebileceğinden dış hatlar üzerinde icra olunacak askerî harekâtta doğru kararlar alınabilmesine güven daha çok olur. Bununla beraber bu harekâtı icra edecek kumandanlarda beceriye askerde ise dayanıklılık ve kararlılık gibi gerekli özelliklere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacın derecesini düşman belirler. Düşman ordusunun fazlalığı veyahut dayanıklılık ve kararlılık seviyesi karşısında üstün gelmek için o seviyeyi ayarlamak gerekir. Etrafı çevrilmiş olan düşman iç hatlar üzerinde askerî harekât icrasıyla bir noktada müdafaa ve diğeri noktada taarruz ederek durumun gerekliliğine göre müdafaadan taarruza ve taarruzdan müdafaaya hızla geçebilir. Ve ordunun bazı kısımlarını bir yerden diğer yere kolaylıkla nakledebileceğinden ordunun bu kısımları dış hatlarda hareket eden ordunun kısımlarından daha çok hızla birbirine yardım edebilir. 1870-1871 senesinde gerçekleşen askerî harekât gibi. Kumandanın gayret ve ısrarla faaliyette bulunması, askerlerdeki gayet başarılı yeteneklerin etkileri Napolyon'un 1813 senesi Saksonya'da ve 1814 senesi nehirler arasında iç hatlar üzerinde Fransız ordularını gönderilmesine sebep olmuştur. 1866 senesi Avusturya Umum Kumandanı General Benedek'in²⁶⁰ harekâtı ise bunun tam aksidir.²⁶¹ Bununla

²⁵⁸ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 12.

²⁵⁹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 13.

²⁶⁰ Ludwig von Benedek.

beraber bahsedilen örneklerden muvaffakiyetin birlik kumandanlarının becerisine ne derece uyduğu görülür ve muvaffakiyetin kuvvetin perişanlığına bile sebep olabildiği anlaşılır. Sözün özü kumandan orduyu başarıya da sürükler başarısızlığa da ancak neticeyi kumandanın ve buna bağlı olarak askerin becerisi belirler.

Askerî harekâtın gerçekleştirilmesi esnasında sıradağlardan, nehirlerden, ormanlardan ve bataklıklardan geçilmesi ve sağlamlaştırılmış geçitlerin açılması veya geçitlerden dolaşılması gibi şeylere gereklilik görülür ki bu işler ordularının taarruzdan müdafaaya ve müdafaadan taarruza geçmelerine ve hareketlerini ara sıra değiştirmelerine sebep olabilir. Geçitlerin uygunluğu taarruz mu yoksa müdafaayı mı yapılacağına yol gösterecektir.

Strateji düşüncelerine göre taarruz hareketinde bulunan taraf kendisinin en önemli teşebbüsünü gizlemeye ihtiyaç duyar. Mesela düşmanın ordusuna ve askerlerinin kuvvetli muhafazalarına karşı saldırı düşüncesinin alenen beyan edilmemesi buna örnektir. Bu fikir meydanda olduğunda düşman ordusu bu fikre göre kendi ordusunu düzenleyerek yön verebilir. Saldırı ve savunma hareketlerini de bu fikre göre ayarlar.

Barış görüşmeleri için elde bir şey bulundurmak üzere siyaset bakış açısına göre bir korunağın ele geçirilmesi ve elde bir şey bulundurma sebebine binaen kuşatılması gerekebilir. Bu durumda top ve mühimmat gibi hızla nakledilmeyen gereçlerin, terk edilmiş kuşatmanın az zaman içerisinde tekrar başlanabilmesi için getirilmesi gerek olan ordu araçlarının kale önüne çağırılması gerekir. Ve bu teşebbüsün o anki durumlara göre bir veya birkaç ordu ile gizlenmesi gerekir. Buna örnek olarak, 1870 senesinde gerçekleşen Fransa-Prusya savaşında Metz'in kuşatılması üçüncü ordu ve on dördüncü kol ordu ile gizlenmesi, 1870-1871 senesi Paris'in kuşatılması güney, batı ve kuzeye karşı gizlenmesi, 1871 senesi Belfort'un kuşatılması Lizaine üzerindeki meydana muharebesiyle gizlenmesi gösterilebilir.²⁶²

Kuşatmayı bozmak üzere gelen düşmana karşı kuşatmayı gizlemekle görevli ordu kısımları tarafından uygun yerler alınarak savunma ile veyahut saldırıya yönelik hamleler yapılarak karşılık verilir. Bu hususa örnek olarak General Bonapart'ın 1796 senesindeki Mantua kuşatması örnek gösterilebilir. Bonapart, Mantua önündeki kuşatma toplarını bir süre terk etmiş ve bunu da düşman karşısından çekilmek ve kuşatmayı

²⁶¹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 13.

²⁶² Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 14.

bozmak üzere dağınık şekilde gelmekte olan düşman ordularını birbirini peşi sıra ayrı ayrı mağlup etmek amacıyla yapmıştır.²⁶³ Bir tarafta ansızın etki oluşturmak üzere kuşatan ordunun kısımlarının bulunması ve bir taraftan kuşatmayı gizleyen orduların bulunması ve bu ordular arasındaki askerî güçlerin iç hatlar üzerinde bir bölgeden diğer bölgeye nakli gibi durumlarda Bonapart'ın yapmış olduğu stratejik hamle çok işe yarar. 1870 senesinde gerçekleşen Fransa-Prusya savaşında Metz önündeki ordudan ve Paris önündeki ordudan kuzey ordusuna ve Lizaine bölgesindeki orduya bu örnek nakliyat şekli çok kez uygulanmıştır. Bu husus için yapılacak olan askerî harekâtlar için demir yollarından da istifade edilebilir. 1871'de Paris önündeki ordudan St-Quentin Muharebesi'ne askerî birlikler bu şekilde nakledilmiştir.²⁶⁴ Diğer durumlarda demir yolları hareket yerleri veya savaş yerinden diğerine askerî birlik nakli için düşman topraklarından çok kendi topraklarımızda işe yarar.

Savaş stratejilerinden bir diğeri ise yürüyüşler hususudur. Başkumandanlık daha önce de bahsedildiği gibi sefer öncesi hazırlıklar hakkında ve sefer esnası ve sonrası yapılacak hamleler ile ilgili önceden plan yaparak ordulara hareketlerinin ilk hedeflerini ve o hedeflere ulaştıran istikametleri ve orduların birbirine karışmaları için her birinin yürüyüşünü tehdit edecek yolları gösterir ya da orduları durdurur. Ordu kumandanlıkları ise başkumandanlık makamının fikirlerinin ve kararlarının üzerine sefer esnasında gerekecek ekstra şeyler ile ilgilenerek gerçekleştirilecek olan yürüyüşü yapmak için başka hususlarda gerekenleri düzenler.

Bu ordular kendi süvari birlikleri tarafından yeni bölgeler keşif edildikçe arkadaki her kol ordu bir paralel yol üzerinde ve senenin uygun mevsiminde yürüyüşe devam eder. 1870 senesinde Üçüncü Ordunun Alsas-Loren şehrinde icra ettiği yürüyüş gibi.²⁶⁵ Yerine getirilecek görev ve görevin gereğine göre her günkü hedefler daha önceden kararlaştırılır ve kol ordular da birlikte ve en mükemmel şekilde etki etmek için bir tarafta bulundurulur. Ayrı ayrı yürünür ve bir arada savaşılır. Görevlerin kararlaştırılması, yerine getirilmesi ve buna bağlı olarak ordunun hazırlığı ile ilgili şu bilgiler verilmiştir;²⁶⁶

1) Emirlerin verilmesi,

2) Arkadan gelen her tür nakliye vagonlarının kontrolünün yapılması,

²⁶³ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 14.

²⁶⁴ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 14.

²⁶⁵ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 15.

²⁶⁶ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 15.

- 3) Askerin varmasıyla yayılması için ayarlamaların yapılması,
- 4) Kol ordularının her birinin yürüyüş derinlikleri ve yürüyüş icrası için kontrolünün sağlanması,
- 5) Keşif kollarından gelecek yerleştirmelerin ne kadar zaman içinde gelebilip yerlerine ulaşacaklarının tahmin edilmesi,
- 6) Askerin vardığı bölgeye ve muhabereye gereken ağırlıkların getirilmesi için gereken zaman oldukça doğru bir şekilde hesap edilmesi gerekir.

Tam zamanında ve yerinde daima hazır bulunabilmek üzere orduların seferin sebepleri gereğiyle hareketleri için bildirilen yerlerin düzenlenmeleri durumu ve büyük askerî birliklerin ihtiyacı ve düşmanın etkileri sebepleriyle durumların değişerek düzenlenmeleri ve bu düzenlemeleri emredenlerde ileriye görme gücünün ve bu güç için de çaba gösterilmesinin gereklilik seviyesi artar. Çünkü bu gibi durumlarda askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması güçleşebilir. Bu durumla ilgili örnekler bulunmaktadır;

- 1) Kol ordular için ayrı ayrı yeterli yol bulunmaz ise,
- 2) Bulunur ise de bu yollar birbirinden çok uzak veya birbirine çok yakın olur veya aralarında geçilmesi mümkün olmayan bir arazi bulunursa,
- 3) Yahut 1870 seferinde olduğu gibi²⁶⁷ birkaç kol ordunun arka arkaya aynı geçitten geçmesine mecburiyet gerçekleşecek sebeple yolların birleşmesi veya zarar görmesi durumunun gerçekleşmesi ya da hiç yolun bulunmaması durumunda askerlerin iaşesi ancak erzak kollarıyla mümkün olur.

Bunun yanında o anki hallerde ihtiyaç olunan durumlardan bahsedilmiştir;

- 1) Akşamüstü el altında bulundurabilmek üzere arkadan kapsamlı ağırlıklar taşınmasına,
- 2) Hastalıklar için de özel düzenlemeler ve bu gibi birçok lüzumlu şeylere,
- 3) Düşmanın, ordunun uzaklara kadar keşif etmesine engel olmasına karşı güvenlik hizmetlerinin pek çok dikkatle yerine getirilmesine ihtiyaç olur.

Güvenlik hizmetlerinin yerine getirilmesi, geriden gelmekte olan kollardaki askerî birliklerin düşman ordusuna yanaşmalarına sebep olur ve askeri hareketlere karşı koymaya, bazı kolları durdurmaya, yayılmaya, beklemeye ve yürüyüş esnasında

²⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 15.

yakından düzenleme yapmaya mecbur eder. Alınmış istikametlerden çıkılması, kol başlarıyla istikamet değişikliği yapılması ve hatta geri dönülmesi ve geriden gelmekte olan orduların diğer yollar üzerine nakledilmesi gerekebilir. Ayrıca geri ve gece yürüyüşleri yapılması ve son olarak açıkta konuklaması gibi şeyler gerekebilir. Veyahut düşman hareket etmekte iken ordunun yürüyüş birliği içine düşebilir.

Böyle müsait olmayan zorlayıcı durumlar ortaya çıktığında anında istikamet değişikliğine gerek olur. Büyük askerî birliklerin geçinmesi zor olan arazi içine sıkışır ve düşmana dair haberler gelmez. Düşman da ansızın askerî birliğin karşısına çıkarsa bu gibi durumlarda askerlerin yürüyüş yapması, zahmetle sefere tahammül etmesi gerekir. Keyifleri yerinde olduğu halde tam zamanında ve yerinde savaşmaları, hareketleri, ikametleri ve geçinme hususlarının düzen ve tertibinde bir özel beceri göstermek gerekir.

1870 yılında gerçekleşen seferde Alman ordusunun nehrin batısında gerçekleştirdikleri yürüyüşten ustalıkla ve çalışkan kişilerin gayretiyle düzenlemelerin yapılması ne gibi güçlüklerle galip gelineceğini göstermiştir. Ve bunun tersi olarak Fransızların ormanlara doğru gerçekleştirdikleri hareketlerinden kötü düzenlemelerinin, ordunun hareketlerini nasıl geciktirdiğini göstermiştir. Muvaffakiyetsizliğin saldırı yeteneğinin azalmasına ve geri dönüş için direnme kabiliyetini nasıl mahvettiğine sebep olduğunu, bir araya sıkışmış geniş ordunun ne kadar imkânsız idare edildiği ve bunun da askerin hem kendilerine ve hem kumandanlarına olan güvenlerinin nasıl yok olacağını göstermiştir.²⁶⁸

Bundan fazla olarak galip tarafın ordusunun birbirine karışmış olan birliğinin düzenlenmesi, birbirine dolaşan döküntülerin ayrılması ve her ordu ve kol ordunun yeni bir istikamete ve kendine mahsus irtibat hatları üzerine nakledilmesi için günlerce zamana muhtaç olduğu anlaşılır.

Sevk-ül Ceyş eserinin bir diğer konusu en önemli neticeye sahip girişim olan meydan muharebesi hususudur. Bir muharebeyi kazanmak siyasi amaçlara hizmet eder ve askerliğe göre seferin ileride gerçekleşecek teşebbüslerine açıklık verir. Bir meydan muharebesi seferi neticelendirebilir ve çeşitli savaş yerlerinde savaşa son verebilir.

Meydan muharebesinden daha önce ordunun yayılmasının stratejik şekilde planlanması, ordunun ilk meydan muharebesine uygun hale gelmesi için hazır duruma

²⁶⁸ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 16.

gelmesine sebep olur. Ve bu hususa siyaset durumlarının ve iki tarafın askerî kuvvetlerinin karşılaştırmaları ve bu askerî kuvvetlerin ne kadar zaman içinde hazırlanıp kullanılabileceğinin ve arazinin durumlarının etkisi olur.

İki taraf arasında siyaset ve askerlik hususuna yönelik olan gerginlik, tarafları askerî kuvvetlerle bir an önce bir netice elde etmeye yönlendirir. Her iki taraf bu neticeyi ileri yürüyüşte arayarak taarruza yönelik planlı harekete karar verdiği halde rastlantı eseri muharebe ortaya çıkar. Bununla beraber daha önce yapılan düşman topraklarının keşifleri ve verilen ufak tefek muharebeler sebebiyle bir tarafın kendisine olan güveni azalır. Veya bu tarafın daha önceden beri seyyar kuvvetlerle keşif yapmaktan çok arazinin faydalarından istifade etmeye eğilim göstererek arazide yer alması ise diğer tarafın daha önce hazırlamış olduğu taarruz, tasarlanmış taarruza yönelik meydan muharebesiyle sonuçlanır.

Düşmanın taarruzuna bekleme kararı veren taraf kullanabileceği tüm kuvvetlerini araziye müsait olan bir yerde toplar. Oldukça kuvvetli ve geniş bir cephenin müdafaası için kuşatılma tehlikelerini imkân dahilinde bertaraf etmek için önemli derecedeki çeşitli noktaları vazifelerine göre çeşitli rütbelerdeki kuvvetle işgal eder. Kanatların fazlasıyla çok askerle işgal edilmesi ve yanlarda sıra oluşturması taarruz eden düşmanın yan kısımlarının üzerine yürünmesi için kolay olur. Hazırlık aşaması şu şekilde gerçekleşir;²⁶⁹

1) Aynı hizada olan ordu kısımları, kolorduları veya fırkalar meydan muharebesinin tedbir olarak mevziinin gerisinde durur.

2) Taarruz istikametleri tedbir olarak mevziiden daha uzak yerlerde ayarlanır.

3) Askerin taarruz meydanlarını cepheden ve yan kısımdan ateş altına alması için önemli ve müsait noktalara ağır toplar yerleştirilir.

4) Ağır topların etkisini artırmak için topların yanı sıra seyyar topçu mevziileriyle hazırlık tamamlanır.

5) Süvari topçu bataryalarıyla veya yedek olarak alınan bataryalarla ansızın ilerleyerek düşmana şaşkınlık verebilmek için ortaya çıkan fırsatlardan istifade etmeye çaba gösterilir.

6) Topçu için siperler ve yollar hazırlanır.

²⁶⁹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 17.

7) Köy ve çiftlik gibi yerlere piyade askeri yerleşir.

8) Piyadeler gereken yerlerde avcı siperleri yapar ve siperin askerî engeller oluşturmaya, gözleme yerleri ayarlamaya ve muharebe araçları hazırlamaya çabalar.

9) Cephane getirilerek dağıtılır ve mevziiler hazırlanır.

10) Erzak verilir ve ağırlıklar geri gönderilir.

11) Süvari askeri düşmana karşı sürülür ve bu süvariye korumak ve önemli geçitleri kapamak üzere gerisinden gereğine göre piyade askerî birlikleri gönderilir.

1870 senesinde gerçekleşen Fransa-Prusya seferinde 4 Ağustos 1870 tarihinde Wissembourg'da bu hareketin birçok neticesi görülmüştür.²⁷⁰

Saldıran taraf daha taarruza başlamadan önce bütün askerlerin düzenlenmesine ve harekete geçmesine mecbur olur ki bu da kuvvet ve zaman harcanmasına bağlıdır. Bununla beraber ordu kısımlarına ayrı ayrı ve en kısa yollar üzerinden iyice düşünerek temkinli olarak ve ustalıkla yürüyüş gerçekleştirmesi hakkında bilgi sahibi olan kişiler bu hususa en az kuvvet ve zaman harcar ve dolayısıyla ordu güçlü olabilir. 1870 yılında Beaumont ve Sedan'da olduğu gibi.²⁷¹ Gelen haberler ve özellikle uzak bölgelerden dolaşarak düşmanın kanatlarını ve yanlarını keşfeden süvarinin göndereceği haberler düşmanın yakın bir mesafede olduğunu ve kendi ileri yürüyüş yapan kolları arkasında yerleşmiş olduğunu ihbar ettiğinde muharebe gününden bir gün önce fazlaca askerin gönderilmesi gerekir. Sık sık keşif çalışması yapmaya devam ederek düşmanın yapmış olduğu düzenlemelerinin ayrıntılarına kadar keşfetmeye çaba gösterilir. Gerek kendi tarafımızda ve gerek düşman tarafında yürüyüş gerçekleştirilecek, yol açılacak ve yayılacak arazi araştırılır ve kendi yürüyüş yapacağımız yollar düzeltilerek açılır, ağır toplar ileri alınır ve cephane kolları getirilir. Ve derhal gerekli olmayacak ağırlıklar vesaire geri bırakılır veya gönderilir. İleri kollarımız düşmanın ileri kollarıyla birkaç kez savaşırlar ve düşmanın elinde bulunan mühim geçitlerin hızla bir teşebbüsle zapt edilmesine çalışılır. Mümkün olabilen yerlerde erkenden toplar ileri alınır ve gizli top yerlerinde hazır tutulur. Gece karanlığı ve havanın sis olması sebepleriyle düşman yerlerinin yakınlarına kadar piyade askerin gönderilmesi mümkün olduğu durumlarda taarruz başlayana kadar yerleştirme raporlarının kolaylıkla alınıp verilebilmesi için

²⁷⁰ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 17.

²⁷¹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 18.

gereken araçlar kullanılır. Ve askere erzak verilerek yararlılar için gereken düzenlemeler hazırlanır.

İleri yürüyüş mümkün mertebe gizli olarak ve güneş doğmadan önce gerçekleştirilir. Uzun yürüyüş kollarının saatlerce ve kilometrelerce yollardan düşman cephesi yakınından geçtiğini düşmanın görmemesi veya görüp bir şey yapmamasını her kuvvet düşünmez. 18 Ağustos 1870 tarihinde gerçekleşen askerî harekâta aynı durum yaşanmıştır.²⁷²

İlk yolda yer alacak tüm askerî birlikler taarruz için yayılmaya başlayacakları yerlerde toplanarak yol açılır. Topçular mümkün mertebe hızla yürüyüşle hareket ederek öncünün koruması altında daha önce yapılan keşif ile alınması gereği anlaşılan ilk atış yerlerinde hazırlanır. Piyade askeri topçunun yeterli derecede muhafazası için öncüyü kuvvetlendirir ve arazinin önemli noktalarını işgal ederek düşman yollarına atış mesafesi kadar yaklaştırmaya ve orada yerleşmeye çalışır. Birbiri yanında yer almış olan ordu, kolordu ve fırka gibi büyük askerî birliklerin muharebeleri topçunun ve ileri sürülmüş piyadenin muharebesiyle başlar. Her askerî birlik almış olduğu vazifeye göre sınırlı bir yer dahilinde bir ve belki birkaç çatışmayı idare eder. Muharebe yolu üzerindeki muvaffakiyetler arasında denklik bizzat orduyu idare eden kumandanın esas niyetine, her askerî birliğe yüklenen vazifedeki amaca ve muharebeye girilecek zamana, sıraya ve askerî birlikler arasında gözetilecek irtibata dair vermiş olduğu talimat ile muhafaza olur. Bu talimata göre eğer düşman tarafından daha önce muharebeye başlanmamış ve her hususta ona bağlı olmaya da zorunluluk meydana gelmemiş ise birlikte bulunan büyük emirler;²⁷³

- 1) Askerin yürüyüşünü,
- 2) İstikamet noktalarını,
- 3) Muharebe için bölünme şeklini,
- 4) Muharebeye gidilen yolun açılmasını,
- 5) Askerî birliklerin yayılma hareketini,
- 6) Askerî birliklerin birbirlerine irtibat şeklini,
- 7) Muharebeye başlanmasını,

²⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 18.

²⁷³ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 19.

8) İleri hareketlerinin ilk hedeflerinin belirlenmesini,

9) Ölçülü davranmayı gerçekleştirme sebebiyle yapılan mühimmat harcamalarıyla meydana gelen eksikliğin tamamlanmasını,

10) Kazanılan noktaların muhafazasını,

11) Daha ileri ilerlemek için askerlerin tekrar çağırılmasını ve bu gibi daha diğer hususları düzenlemek için bu talimatları kullanırlar.

Taarruz veya müdafaa eden taraftan düşman ile iyice meşgul olmayan her ordu kısmının kumandanı, sıkıştırma altında sıkışmakta olan yakın çevredeki asker bölüklerinin yardım için askerini yana doğru sürmesi gerekir. Sürülen askerlerin cephenin içinde veya dışından bulunan bu asker bölüklerine gitmesine engel olarak sıkıştıran düşmanın üstüne en kısa yoldan taarruzla daha çabuk ve daha etkileyici şekilde yardım istemesi gerekir. Her ordu kısmı daima karşısındaki düşman ile teması korumalı ve civardaki asker bölükleriyle irtibatta kalarak o bölüklerle beraber düşman üstüne etki etmeye çaba göstermelidir. Ve daima olayları en büyük kumandana arz etmelidir.

Orduyu asıl idare eden kumandan da küçük büyük birbiri yanında ve peş peşe meydana gelen çatışmaların sonucu olan bu meydan muharebesini istediği tarafta tutabilmek için daha başka araçlara ihtiyaç duyar. Olayların genişleme şeklinin ve gerçekleşmesinin bizzat dikkatle gözlenmesi ve kendisine haber edilmesini talep ederek geride tuttuğu askerini ona göre kullanır. Muharebede tedbirli davranan veya orduda tedbirli davranan bu askerler yürüyüş kollarının arkasından gelerek düşmanın bakış açısı ve atışının istikameti dışında dururlar. Örneğin kanatları arkasından ve kuşatmak üzere geniş cephe ile saldırı için yayılmış olan asker bölümlerinin merkezin gerisinde yanaşmış olarak dururlar. Bu tedbirli davranış cephe gerisinde olduğu halde muharebeye takviye edilir ve açılan boşlukları doldurarak düşmanı geri püskürtür. Yan tarafın dış kısmında bulunduğu halde ilerleyerek müsaade etmesi veyahut kendi hatlarımız ile irtibatımızı ve geri dönüşümüzü koruması daha etkileyici olur. Yedek olarak ilk alıkonulan asker ilerideki çatışmanın büsbütün kötüleşmesine kadar beklemesin. Çünkü öncelik olarak kazanılan muvaffakiyet çabucak artırılır. Ve buna da baş gösteren bir kötülük anında bertaraf edilebilir. Ancak tecrübeli bir kumandan ilk bir vazifeyi yerine getirmiş olan askerlerden kendisi için yeni bir tedbir oluşturmaya

ısrarla çaba gösterir ve vazifenin devamını başka bir kumandana ve başka bir askere bırakır.

Bir sonraki husus ise meydan muharebesinden sonraki sevkiyattır. Bir ordu seferde daima mükemmel bir halde tutulmalıdır. Askerin iaşesi, giydirilmesi ve donatılması gibi tüm ordu gereksinimleri karşılanmalıdır. Ayrıca bulaşıcı hastalıklara karşı korunmalıdır. Bununla beraber zorlu seferler, hastalık ve muharebe sebepleriyle ordunun insan ve hayvan araçları, giysileri, donatımların sürekli olarak eksilme yaşayacağından daima eksiklerin tamamlanmasına ihtiyaç olur. Bunun dışında da her kuvvet artırma kuvvete muhtaçtır. Örneğin kazanan taraf istila edeceği araziye genişletir. Kaybeden taraf ise kuvvetinin sayısının imkân dahilinde artırılmasına zorunlu olur. Fransa'nın 1813 ve 1870 senelerindeki hali bu duruma örnek gösterilebilir.²⁷⁴

Savaş yerleri ve hareket yerleri içinde bir ordu ihtiyaç duyduğu eşyaların yalnızca bir bölümünü geçici olarak bulabilir. Bula bile her gün kullanılacağı kadarını ikamet ettiği yerde sürekli bulamaz. Ordunun bulunduğu yerin günlük gereksinimlere yetecek kadar erzak veremediği durumda demirbaş olan yem ve yiyecekleri, askerî birliklerin yanında bulunan kira ile hayvan taşıyan kişilerden, arabalarda bulunan erzaklar ve erzak kollarının nakledildikleri erzaklar geçindirme hususunda yardım eder. Ve harcamalarla meydana gelen eksiklerin tamamlanması için de önceden tesis olan depolar tercihen çevre arazide bulunabilen erzaklar ile doldurulur. Bu depoların içindekiler bir taraftan pek çabuk ve diğer taraftan ise biraz geç bulunur. Ordu ise etrafında bulamadığı ihtiyaçlarını bu depolardan alacağından boşalan depoların tekrar doldurulması çevre arazilerden veyahut uzak arazilerden getirtilir. Mühimmat gibi ihtiyaçlar için de usul bu şekildedir.

Ordunun savaş halinde olması, ülkedeki savaş için güçlü adamların hepsinin askere alınmış olduğu anlamına gelmez. Sonradan getirtilen genç bireyler ile meydana gelen eksikliğin yeri doldurulur ve yaşlı bireylerin fazlası, örneğin askerlik görevini yapmış kimseler hazır edilip orduyu kuvvetlendirmek için derhal orduya gönderilir. Bu husus için düşman karşısında gösterilen gayret kadar çaba ile ülke içerisinde çalışılmalıdır. Toplanabilecek kuvvetin derhal orduya gönderilmesinde gösterilen tembellik, örneğin artık tehdit oluşturmayan yerlerdeki yetenekli askerlerin yokluğu

²⁷⁴ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 25.

birlik gayretine ters olur ve çoğunlukla o derecede zararlı olur. 1813 senesi önce Prusya'da, sonra 1870-1871 senesi Fransa'da bu durumun bir örneği yaşanmıştır.²⁷⁵

Bu duruma göre ordunun gücünün eksilmemesi ve belki de aksine eksilmesi gereken ordu her tür gereksinimini güvenle getirebilmek için gerisinde kalan ülkeler ile irtibatla bulunmaya muhtaçtır. Askerî harekatta bulunan bir ordunun kendi devlet dairesi dahilinde haftalarca idaresine gerekli ihtiyaçların toplanması mecburi değildir ve böyle bir ordu birkaç gün için haberleşme irtibatının kesilmesine tahammül edemez ve irtibat sağlayamama sebebiyle büyük sorunlarla karşılaşır.

Haberleşme irtibatı tercihen telgraf hatları, özel subaylar ve posta memurları vasıtalarıyla temin olur ve bu irtibat araçları uygun yollardan dolaşarak hedeflerine varırlar. Büyük ordu birliklerine, büyük yükler ve ağırlıkların gidip gelmesi için özellikle düzenlenmiş yollara ihtiyaç olur.

Sonraki sevkiyat hususunun devamında donanma ile ilgili bilgiler verilmiştir. Donanma kendisine özel savaş yerinde, uçsuz bucaksız veya uzak sahillerde kendi başına stratejik hareketlere veya asker teşebbüslerine kalkışarak sefere yardım eder. Donanma düşman donanmasına saldırıda bulunmayacak ise düşman donanmasını kendi limanlarında kuşatır ve düşmanın liman ve sahillerini rahatsız ederek topa tutar. Veya 1666 senesinde Thames Nehri'nde gerçekleşen yangın gibi yakıp yıkar. Veya Kuzey Amerika seferinde Alabama'daki gibi hızlı hareket eden harp gemileri ve korsanlarla düşmanın ticaret donanmasını taciz eder. Veya 1805 senesinde Trafalgar'da olduğu gibi açık denizlerde düşman donanmasını bozar. Veya 1692 senesinde olduğu gibi bu donanmayı kendi sahillerimizden uzak tutar veyahut kovar.²⁷⁶ Donanmanın kendi başına kazandığı her muvaffakiyet düşman donanmasını bağlar, mahveder veyahut hiç olmazsa bu donanmayı bize doğrudan doğruya zarar vermesine engel olarak karadaki sefere yardım eder.

Karadaki sefere donanma atı da bildirilen şekillerde yardım edebilir. Sandallar vasıtasıyla askerlerin sular üzerinden geçirilmesine, kayıklar vasıtasıyla nehirler ve sahiller üzerinden geçirilmesine, vapurlar vasıtasıyla da denizlerden her tür seferin ihtiyaçlarının nakledilmesine yardım edebilir. 1864 yılında olduğu gibi.²⁷⁷

²⁷⁵ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 25.

²⁷⁶ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 28.

²⁷⁷ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 28.

Sahillerde bulunan sağlamlaştırılmış yerlerin taarruz ve müdafaalarında ve karaya doğru girmiş bir birliğin deniz ve nehirlerin üzerinden geçmesi veya geçmek isteyen düşmana engel olunması gerektiğinde gemilerden atış yaparak yardım edilmesi gibi durumlarda karadaki orduya deniz civarındaki teşebbüslerle silahlı sandallar, gemiler, filolar veya ince filoların atışıyla orduya yardım edebilir. 1864 yılında gerçekleşen Prusya-Danimarka savaşında kullanılan Rolf Krake savaş gemisi de orduya yardım etmiştir.²⁷⁸ Tek başına gemiler, donanmalar veya ince donanmalar açık sahillerde askerî hareketleri gerçekleştirirken bir ordu kısmına eşlik ederek ona yardım etmek için gereken görevi yerine getirebilir. Örneğin yalnız kara yönünde layıkıyla kuşatılamayan yerin deniz tarafından kuşatılması veya böyle bir kuşatmaya karşı koyulması görevini üstlenerek teşebbüslerini tamamlamak için karadaki orduya yardım edebilir. 30 Kasım 1853 senesinde Sivastopol önünde²⁷⁹ gerçekleştirilen mücadele buna örnek olarak gösterilebilir.²⁸⁰

Donanmaya bir işi yerine getirme imkânı da verilebilir. Örneğin orduya denizler üzerinden yardım edebilir. Bonapart'ın Mısır'da gerçekleştirdiği düşman donanmasını aldatarak veya kendi limanlarına kaçırıp düşman sahilleri ve siperlerini topa tutarak yaptığı gibi. Veyahut 1807 senesi Kopenhag'da ve 1854 senesi Eupatoria yani Gözleve'de olduğu gibi ordunun gemilerden çıkmasını ve yanlarını gizleyerek sonra da hareketlerini ve ülkeyle irtibatını kurarak donanma ile ortaklaşa teşebbüslere kalkışabilir ve bu teşebbüslerde başlıca görevleri yerine getirebilir.²⁸¹ Bu teşebbüslerin başarıyı sağlaması muhtemeldir. Eupatoria'da gerçekleşen girişimin başarıyla sonuçlanması buna örnektir. Alınan bu başarı sonrasında Osmanlı ordusu, İngiltere kraliçesinin Londra elçisi için yemek vererek bu zaferi kutlamıştır.²⁸² Bu gibi teşebbüslerde 1798 senesi Abukir'de olduğu gibi donanmasının tamamen tahrip olması ve şiddetli fırtınalara uğraması da muhtemeldir.²⁸³

Donanma meselelerinden sonra son bahsedilen mesele ise tarafsız devletler olmuştur. Tarafsız olan devletlerle olan münasebet siyasetin özel işi olmuştur. Bu münasebete uymak seferde çoğunlukla askerî hareketleri sıkıştırmış ve geciktirmiştir.

²⁷⁸ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 28.

²⁷⁹ Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, Çev: Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 288.

²⁸⁰ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 28.

²⁸¹ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 29.

²⁸² BOA, Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3). 20/22.

²⁸³ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 29.

Tarafsız olan devlet savaşlarda ne doğrudan doğruya ne de dolaylı bir şekilde yardım etmemelidir. Ayrıca ne para, ne silah ve ne diğer sefer ihtiyaçlarını vermemeli ve kendi halkının sefer ihtiyaçlarından olan sayılı olan şeylerin kaçakçılık yoluyla savaşçı memleketleri kendi topraklarından içeri almasında izin vermemelidir. Savaşçı orduların kendi ülkelerinden geçmesine ve ülkesi içerisinde sığınmasına razı olmamalıdır. Veya bu ordular ülke içerisine girerse kendi ülkelerine girdikleri andan itibaren silahları alınmalıdır. 1871 senesinde İsviçre de aynı şekilde hareket etmiştir.²⁸⁴ 1871 senesinde gerçekleşen Fransa-Prusya seferinde Fransız ordusunun sınırı geçip İsviçre topraklarına girmesiyle, Fransız ordusu tarafsız olan İsviçre'nin Pontarlier bölgesi civarında silahsızlandırılarak hapsedilmesi buna örnek olarak gösterilebilir.²⁸⁵

Tarafsız devletin siyasi durumuna ve tarafsızlığına çok güvenilmemelidir. Sefer esnasında tarafsız devlet, siyasi istekler ve müdahalelere seferde güç vermek için hazırlanırsa ve hatta ordu ve donanmasını hazırlarsa bu silahlı tarafsızlıkla meydana gelen tehdit, seferin idare usulü üzerine tesir eder. Kırım seferinden önce 1853 senesi Batı Avrupa devletlerinin Rusya'ya karşı durumları ve bu sefer esnasında Avusturya devletinin durumu, 1859 senesi Fransa ile İtalya'nın elbirliğiyle Avusturya'ya karşı açmış oldukları seferde Prusya devletinin ve Almanya hükümetinin durumları ve 1866 senesi Fransa'nın ve 1878 senesi İngiltere'nin durumu buna örnektir.²⁸⁶

Ciddi tarafsızlık, tarafsız olan ülke halkının savaşçı devletlere yardım etmelerine engel olur. Örneğin tarafsız devletin ordu araçlarını, kumandanlarını ve askerlerini vermelerine engel olur. İyilik isteyen tarafsızlık ise bu gibi şeylere izin verir ve bu da belki kendi ülkesi için faydalı olmasını isteme amacıyla yapıyor olabilir. Ve bazen tarafsız devlet her iki tarafa uygun bulunarak arzusu dışında bizzat harbe karışmaksızın pek çok durumdan yararlanabilir. Örneğin Amerika'nın kuzey ve güney vilayetleri arasındaki sefer esnasında İngiltere'de donatılan harp gemisi olan korsan gemisinin sebep olduğu zarar için devlet Amerika'ya beş buçuk milyon dolar tazminat vermiştir. 1870 senesi Fransa ile Almanya arasındaki sefer esnasında İngiltere'nin kömür ve erzak gibi ordu ihtiyaçları ihracatı sekiz milyon İngiliz lirası kadar olmuştur.²⁸⁷ Bu gibi durumların tarafsız devletlere nasıl yarar sağladığı örneklerle anlaşılabilir.

²⁸⁴ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 30.

²⁸⁵ https://tr.wikipedia.org/wiki/Fransa-Prusya_Sava%C5%9F%C4%B1 (Erişim Tarihi: 10.10.2022).

²⁸⁶ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 30.

²⁸⁷ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 30.

Tarafsız bir ülke bir ordunun kanadını gizleyebilirse de bu hususa tamamen güven olmamalıdır. Örneğin 1805 senesinde düşmanın Almanya’da bir şehir içerisinden girişi gibi²⁸⁸ tarafsız bir devletin kendi sınırını koruyamadığı durumda düşmanı bu devletin ülkesine sığınmaya mecbur eden ordu takip edilerek bizzat ülkeye girilebilir.

Mustafa Zeki Paşa’nın Sevk-ül Ceyş adlı eserini hazırlamasındaki esas amacı Almanların askerî başarılarına dikkat çekmek ve bu başarılarla sebep olan savaş stratejilerini ortaya koymaktır. Bunun yanında eserinde başarılı Alman devlet adamlarının bilhassa Moltke’nin stratejileri üzerine birtakım ilaveler yapmıştır. Alman birliğinin kurulmasındaki önemli isimlerden olan Moltke, savaşta sıkıntı yaşamama gayesiyle askerî kaygılara yönelik hareket etmiştir. Hayatı boyunca siyasî hedefler ve emellerden uzak durmuştur.²⁸⁹ Ancak Zeki Paşa askerî kaygıların yanında siyasî hedeflere öncelik vererek orduyu başarıya götürecektir fikirler kaydetmiştir. Bunun yanında eserinde Alman ordularının takip ettiği siyasetten ve savaşlarda aldığı başarıların sebeplerinden faydalanan Zeki Paşa’da son derece ihtiyatlı bir siyaset izlemiştir.

4.2. TABİYE MİSALLERİ

Askerî Mektepler Nazırı Ferik Mustafa Zeki Paşa, Almanya Askerî Mekteplerinde ders verilmek üzere kabul edilmiş olan savaş sanatı kitabını da tercüme etmiştir. Almanya’nın bilinen askerleri tarafından beğenilen savaşa yönelik hazırlıkların olduğu bu savaş sanatı kitabını bazı gerekli tadilatlardan geçirmiştir. Ek olarak uygun ilaveler yapıp Türkçeye tercüme ederek Tabiye Misalleri adıyla yayınlanmasını sağlamıştır. Kitap içeriğinde harbiye kurallarının çeşitli örneklerinden, bu kuralların uygulamalarından ve 1870-1871 Fransa-Prusya seferinden bahsedilmiştir.

Eserin ilk sayfalarında 1870-1871 seferi öncesi olaylardan bahsedilmiştir. 1866 senesinde Prusyalıların Avusturyalıları üzerine olan galibiyetlerinin Fransızları fazlasıyla rahatsız etmesi ve bundan başka da Fransız hükümetinin bazı sebeplere dayanarak o zamanlar savaşıma karar aldığından Prusya Kralı hanedanından Holhenzollern bir prensin İspanya kraliyetine seçilmesi savaş için bir sebep sayılmıştır. Ve her ne kadar 12 Temmuz tarihiyle prens seçilmeyi reddetmiş ise de o zamanlar Fransa’nın Prusya kralından ileride de böyle bir seçime asla rıza göstermeyeceğinin resmen ilan olunmasının ısrarla talep etmesi ve bu talebin kesinlikle reddedilmesi üzerine Fransa

²⁸⁸ Mustafa Zeki, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 30.

²⁸⁹ Beydilli, “Moltke”, s. 267.

hükümeti tarafından yedek askerlerin silahaltına davet edilmesi emredilmiştir.²⁹⁰ Prusyalılar tarafından da kuzey Almanya askerinin savaş haline getirilmesi emriyle Fransızlara karşılık verilerek hemen o esnalarda Güney Almanya da askerini seferberlik haline getirerek Prusya Genel Kumandanlığı maiyetine verdikten sonra Fransa'nın Almanya'yı dağılık bulma ümitleri boşa çıkmıştır.

Fransızlar daha yedek askerleri gelmeden askerlerini kısmen sınıra sevk ederek bu acele hareketleri sebebiyle Almanya'ya girmelerinden istifadeye cesaret edemeyerek Alman kalelerinden Saarbrücken'i zapt etmişken başarılarını sonuçsuz bırakmışlardır. Almanlar tarafında askerlerin savaş haline getirilmesi tamamlandığından orduların stratejik yayılmasına başlanmıştır. Savaş halinde olan ordulara Fransız sınırı üzerinde belirlenen noktalara toplanmaları için hareket etmeleri emri verilerek üç ordu oluşturulmuştur. Birinci Ordu General Karl Friedrich von Steinmetz kumandası altında, birinci, yedinci, sekizinci kolordulardan ve birinci, üçüncü süvari fırkalarından oluşmuştur. İkinci Ordu Prens Friedrich Karl kumandası altında ikinci, üçüncü, dördüncü, dokuzuncu, onuncu ve on ikinci kolordulardan ve beşinci, altıncı ve on ikinci süvari fırkalarından ibaret olmuştur. Üçüncü Ordu ise Prusya Veliaht Prensi kumandası altında beşinci, altıncı ve on birinci kolordularla Bavyera ikinci kolordusundan ve Württemberg, Bavyera süvari fırkalarıyla ikinci ve dördüncü fırkalarından oluşmuştur.²⁹¹ Bu üç ordunun tamamı Prusya Kralının genel kumandanlıkları altında ve tahminen 500 bin civarındaydı. Fransız ordusu ise yalnızca 300 bin rakamına ulaşmıştır.²⁹²

²⁹⁰ Mustafa Zeki, Tabiye Misalleri, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 4.

²⁹¹ Mustafa Zeki, Tabiye Misalleri, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 5.

²⁹² Mustafa Zeki, Tabiye Misalleri, *Sevk-ül Ceyş Zeyli*, s. 6.

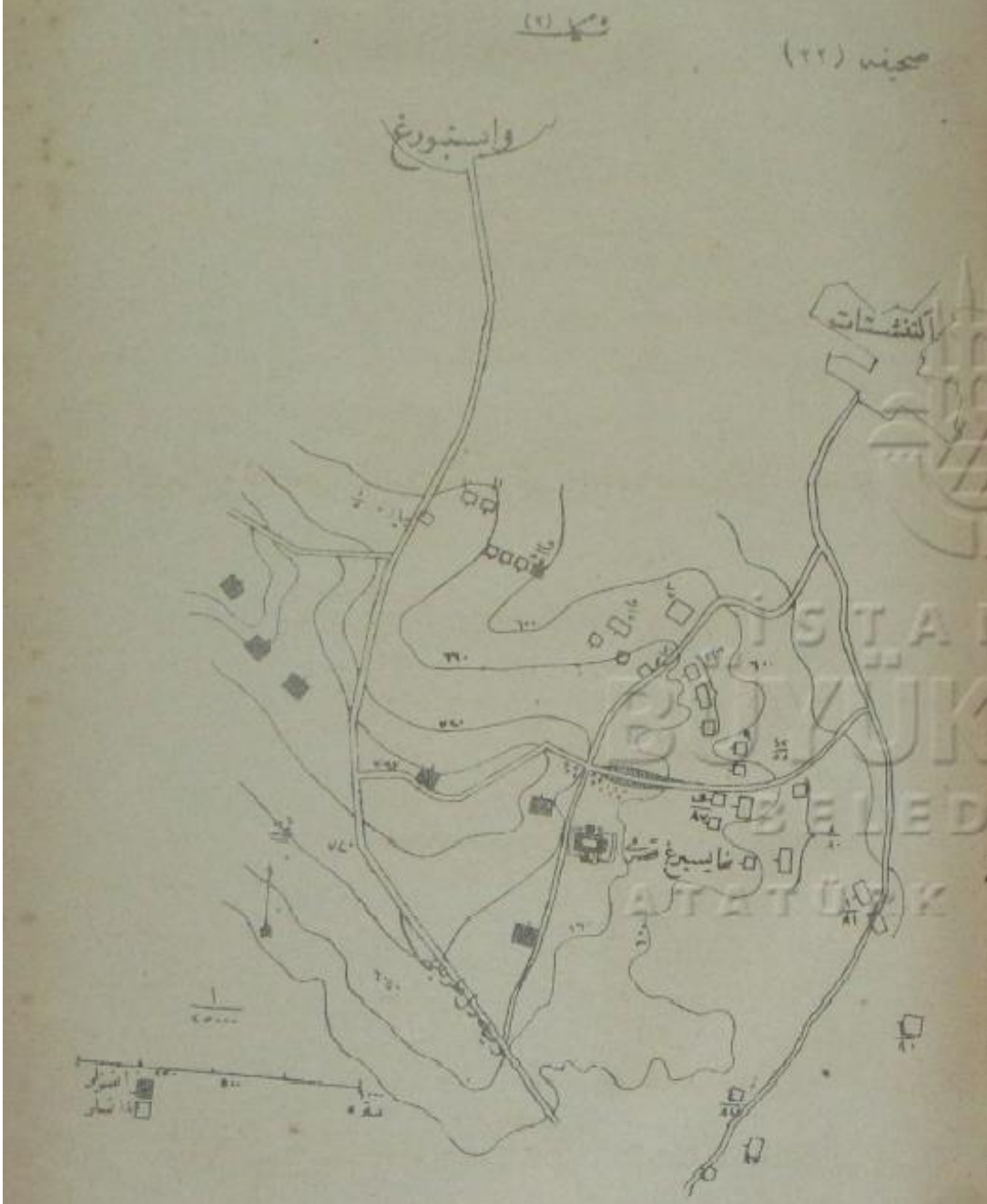
Harita 1. 1870-1871 Senesi Seferi

Kaynak: Mustafa Zeki, *Tabiye Misalleri*, s. 16.

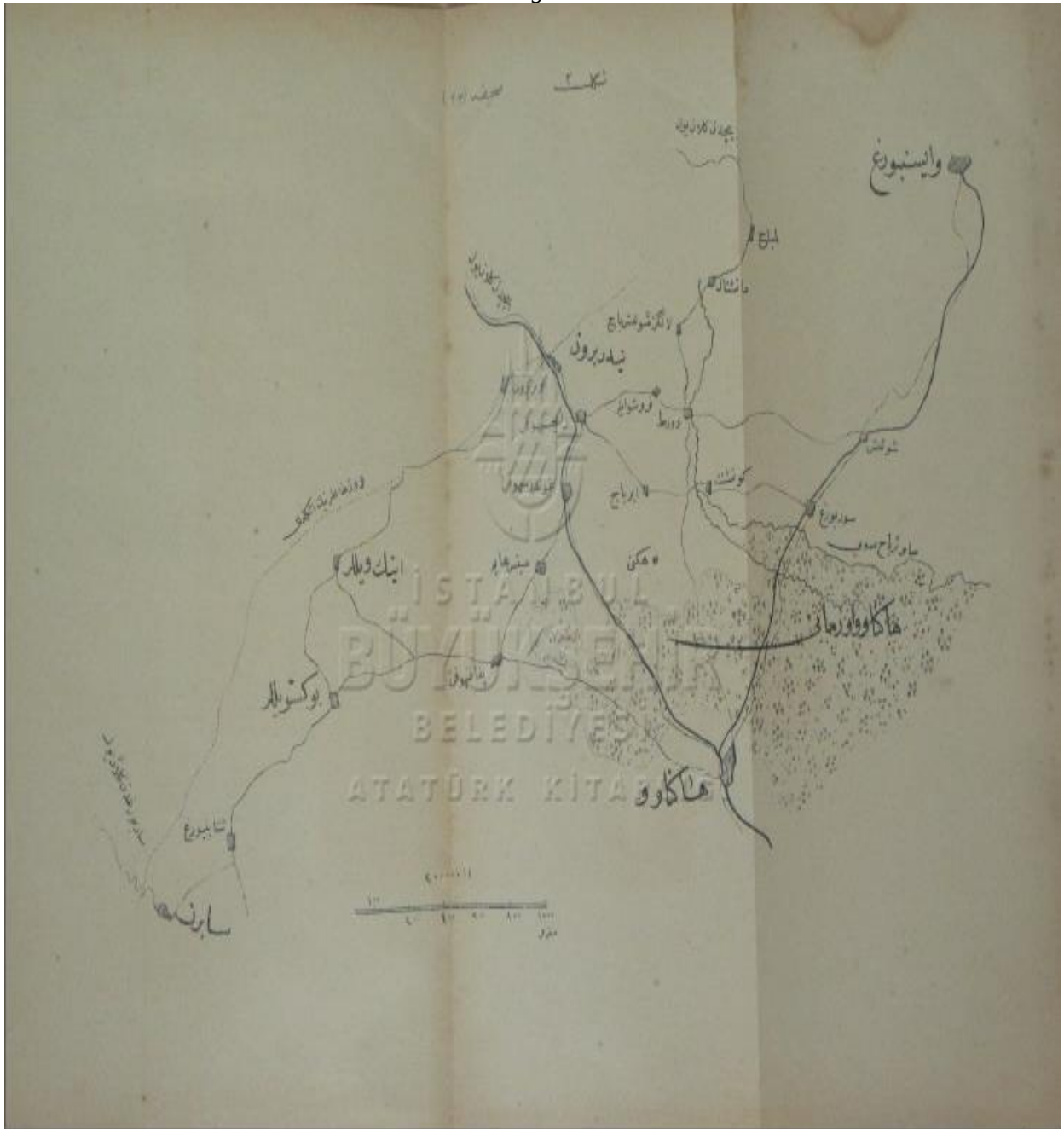
Zeki Paşa, seferin detayları ve Fransa'nın mağlubiyetinden sonra 4 Ağustos 1870 tarihinde gerçekleşen Wissembourg Muharebesi hakkında da ayrıntılı bilgiler verdikten sonra muharebenin haritası gösterilmiştir.

Harita 2. Wissembourg Muharebesi

Kaynak: Mustafa Zeki, *Tabiye Misalleri*, s. 22.

Harita 3. Wissembourg Muharebesi

Kaynak: Mustafa Zeki, *Tabiye Misalleri*, s. 22.

Wissembourg Muharebesi'nden sonra ise 5 Ağustos 1870 tarihinde gerçekleşen Wörth Muharebesi'nin detaylarından bahsedilerek bu muharebenin de haritası gösterilmiştir.

Harita 4. Wörth Muharebesi

Kaynak: Mustafa Zeki, *Tabiye Misalleri*, s. 24.

1870-1871 Fransa-Prusya arasında gerçekleşen muharebelerden sonra Fransa, Almanya ordularının son durumlarından, Fransa topraklarında bulunan Alman ordularının durumlarından ve yapılan keşiflerden bahsedilmiştir. Sözün özü Zeki Paşa'nın *Tabiye Misalleri* adlı eserinde genel anlamda Fransa ve Prusya arasında gerçekleşecek olan savaşa giden yolları ve bu yollarda gerçekleşen olayları, savaş esnasında farklı bölgelerde yaşanan olayların ayrıntıları ve savaş sonrası alınan galibiyet ve mağlubiyetle beraber orduların son durumlarından bahsedilmiştir.

Özellikle Alman ordusunun önce Wissembourg Muharebesinde Fransa'ya karşı saldırıya geçmesi ve Fransa'ya girmesi sonra Wörth Muharebesindeki saldırı hareketleri Zeki Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Daha önce Alman ordularının savaş stratejileri üzerine eklemeler yapan Zeki Paşa bu eserinde de Alman ordusunu başarıya götüren hareketleri kaydetmiştir. Daha önce İngiliz ve Fransız yardımını deneyen ve fayda göremeyen Osmanlı Devleti; savaş gücüne, kalkınmasına ve otoriter yapısına hayran olduğu Almanya'dan danışman ve uzman isteme fikrine dört elle sarılmıştır.²⁹³ Ancak Alman sistemini tam anlamıyla benimsemeyerek yüzeysel olarak taklit etmiştir.²⁹⁴

²⁹³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 46.

²⁹⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 59.

SONUÇ

II. Abdülhamid dönemi askerî alanda faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde ordunun modern şekilde teşkilatlanmasında ilerleme kaydedilmiştir. Dönemin ileri gelenleri orduya alınacak askerlerin, ülkeye yarar sağlayacak kişilerin yetiştirilmesi ve ordu ihtiyaçlarının karşılanması için askerî eğitimde modernleşme yoluna gitmiştir. Bahsi geçen kişiler arasında bu devrin en önemli ismi Mustafa Zeki Paşa'dır.

Ömrü boyunca önemli askerî görevlerde bulunarak II. Abdülhamid'in itimadını kazanan Zeki Paşa genellikle Askerî Mektepler Nazırı, Tophâne-i Âmire Müşiri, Ferik gibi unvanlarla karşımıza çıkmaktadır. Yetenekleri ve zekâsı sayesinde Zeki Paşa'nın esas gayesi görevinde kademe kademe ilerleyerek elde ettiği bilgi birikimleriyle ilim adamı yetiştirmek olmuştur. Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde sınıfının birincisi olarak Kurmay Yüzbaşı olan Zeki Paşa yüksek mevkilerde bulunarak bu gayeye bir şekilde ulaşmıştır. Görevi süresince aldığı başarılar ve beraberinde kazandığı madalyalar, hedefine giden yolu açmıştır. Özellikle 25 yıl boyunca aynı görevlerde bulunması adından sıkça söz edilmesine sebep olmuştur. Zira Zeki Paşa, daha önce bir görevde böyle güvenli ve uzun süre kalan pek az devlet adamından biri olmuştur.

XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinde özellikle askerî alanda iz bırakmış olan Zeki Paşa, Osmanlı-Rus Harbinde Süleyman Paşa'nın yaverliği görevi ve şehzadelerin muallimi gibi önemli görevlerde bulunmuş sonrasında padişah tarafından görevlendirilerek aynı alanda çalışmalarını yürütmüştür. Askerî okullardaki öğretmenliği sırasında önemli zabitlerin ve ilim adamlarının yetişmesine vesile olmasının yanı sıra ordunun ihtiyaçlarını görmüş ve mevcut eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştır. Aynı zamanda ordunun ihtiyacı olan savaş malzemelerinin ikmalinin ve tefişinin sağlanması görevlerinde bulunmuştur.

Esas amacı Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar boyu üzerinde çalışılan reform hareketlerine etki etmek olan Zeki Paşa, ülkeyi geri kalmışlıktan kurtarmak için çalışmıştır. Bu hususta ülkeye yararlı ilim adamı yetiştirmek üzere eğitimlerini tamamlamaları için Avrupa'ya pek çok öğrenci göndermiştir. Genellikle öğretmenlerin methettiği zeki öğrencilerin zekâlarını söndürmemek ve ülkeye büyük hizmetlerde bulunmasını sağlamak için o öğrencileri yalnızca subay olarak değil, bir ilim adamı olarak da yetiştirmeyi tercih etmiştir. Zeki Paşa'nın uyanık ve bilgili subayların yetişmesine hizmet etmesi sonunu getirecek olan inkılapların hazırlanmasına da bir

anlamda istemeyerek yardım etmiştir. Yıllarca Avrupa’da bulunmuş olan bu şahsiyetler askerî itaatsizliğe zemin hazırlamıştır.

Bu dönemde eğitim hususunda çok güçlü bir yatırım yapılmıştır. Zira o dönemde yaşanan geri kalmışlık devletin yeniden geliştirilmesi fikrini ortaya çıkarmaktadır. Haliyle öncelik olarak öğrencilerin yetiştirilmesi amacıyla yeni okulların açılması ve eğitimde reform yoluna gidilmesi gerekmektedir. O dönem Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa II. Abdülhamid’e yaptığı teklifler ile askerî eğitimde yeniliklere başvurmuştur. Zeki Paşa özellikle Askerî Mektepler Nazırlığı döneminde, Avrupa’dan öğretmen getirtmek, Avrupa dillerinde kitap aldirmek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Avrupa’ya öğrenci gönderilmesinin yanı sıra Osmanlı Ordusunda ıslahat yapmak ve askerî eğitimi geliştirmek üzere Alman Subayları ülkeye davet edilmiştir. Mustafa Zeki Paşa görevine verdiği önemi her zaman ön planda tutmuştur. II. Abdülhamid’e olan sonsuz güveni ve bağlılığı, görevlerinde hırslı, başarılı ve ihtiyatlı oluşu onun şahsi özelliklerini göstermektedir. Ömrünün son dönemini fiziksel rahatsızlıklarla geçirmiş olduğu halde emekliliğin son gününe kadar çalışmalarını hiçbir zaman aksatmamıştır. Ancak 1908 ihtilali sonrası büyük gayretler göstererek yetiştirdiği öğrenciler tarafından aldığı hakaretler son yıllarını müteessir olarak geçirmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhtar, Anılar 2, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ahmed Muhtar, Osmanlı Topçuları, Haz: A. Köç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- AKKAYMAK, Ebubekir. *Ali Kemal'in Kimliği ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
- AKYÜZ, Yahya, "Büyük Dil Bilgini Dr. Vedat Örs'ün Ardından", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 37, S. 1, 2015, ss. 29-46.
- ALBATI, M. Eşref, *Canlı Tarihler: XII, Eşref Albatı Hatıraları*, Haz: Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945.
- ARTUK, İbrahim. "Nişan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 154-156.
- ARTUK, Cevriye. "İftihar Madalyası", *Belleten*, C. 44, S. 175, 1980, ss. 535-537.
- ATASE, Mustafa Zeki Paşa Dosyası.
- BEYDİLLİ, Kemal. "Moltke, Helmuth von", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, ss. 267-268.
- BEYDİLLİ, Kemal. "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, ss. 513-514.
- CEVDET, Ahmed, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Haz: Seyit Ali Kahraman, 4. Cilt, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- ÇETİN, Atilla. "GÖVSA, İbrahim Alâeddin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul, 1996, ss. 158-160.
- ÇEVİKER, Turgut. *İbret Albümü 1908*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- ÇOLAK, Filiz. "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Sivas Milletvekilleri ve Parlamentodaki Faaliyetleri (1950-1960)", *Sivas Kongresi'nin 100. yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*, (25-27 Nisan 2019), Sivas, 2019, ss. 641-676.
- ÇORUHLU, Tülin. "Ahmed Muhtar Paşa, Ferik (1861-1826)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, ss. 106-108.
- DALKIRAN, Kazım. *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Askeri Akademik Eğitim*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2010.
- DEMİROĞLU, Faiz. *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller (50 Yıl Gizli Kalmış Vesikalar)*, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1955.
- ERCOŞKUN, Tülay. "Salnamelere Göre Kastamonu Valileri Listesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 2, 2014, ss. 364-394.
- ERDEMİR, A. Demirhan "Türk Tıp Tarihinde Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlamalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 117, S. 230, 2017, ss. 71-86.
- EREN, A. Adil. "Tarihi Dedikodular: Mustafa Zeki Paşa", *Yarım Ay Dergisi İlmi İçtimai Mecmua*, Sayı: 58, 1937, ss. 1-25.
- ERGİN, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1941.
- GAZEL, A. Ali. "İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresinde Hükümetine ve Şahsına Yönelik İthamlara Ahmet Muhtar Paşa'nın Cevabı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 0, S. 54, 2015, ss. 625-651.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Türk Asker Büyükleri ve Zafarları Serisi No: 13, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1986.
- GÖVSA, İ. Alâettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1946.
- GÜLŞEN, Reyhan. “Mütareke Döneminde Müslüman Osmanlı Kadınlarının Gayrimüslimler, İranlılar ve Javalılar ile Evlilikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. -, S. 68, 2021, ss. 429-462.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul, 2001, ss. 476-484.
- HAYDAROĞLU, İlknur. “II. Abdülhamit’in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, 1995, ss. 123-124.
- <http://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/166997/001514344006.pdf?sequence=3&isAllowed=y>, (Erişim Tarihi: 15.03.2022).
- <http://bern.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, (Erişim Tarihi: 16.03.2022).
- <http://londra.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, (Erişim Tarihi: 16.03.2022).
- <http://madrid.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>, (Erişim Tarihi: 16.03.2022).
- <https://osmanli.org.tr/ermen-meselesinin-milletleraras-boyutu/>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Fransa-Prusya_Sava%C5%9F%C4%B1, (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
- <https://ztarihdergisi.com/tophane-musiri-zeki-pasanin-kuduz-kopek-ve-saire-hayvanatin-itlaf-talebi/>, (Erişim Tarihi: 5.01.2023).
- <https://www.takvim.com.tr/guncel/2013/04/06/pasa-servet>, (Erişim Tarihi: 15.03.2022).
- İPŞİRLİ, Mehmet. “Beylerbeyi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 69-74.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Tophane-i Amire müşiri devletlü Zeki Paşa hazretleri, Krt_009729.
- KAÇAR, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 0, S. 2, 1998, ss. 69-137.
- KAYTAN, G. *Balkan Savaşları'nda İşkodra Müdafası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2018.
- KUNERALP, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS Yayınevi, İstanbul, 1999.
- KURŞUN, Özge. *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Taşrasında Askeri Mektepler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2017.
- LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Mehmed Memduh, (Esbak Dâhiliye Nazırı). *Tasvir-i Ahval, Tenvir-i İstikbal*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İzmir, 1328.
- Milli Savunma Bakanlığı. *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*, Haz: H. Yayar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Mustafa Zeki, Sevk-ül Ceyş Zeyli, Birinci Tabî, Külliyyat Ulûm ve Funûn Harbiyeden, İstanbul, 1901 (R. Haziran 1317-H. Rabiulevvel 1319), Takım: 1- Kısım: 1- Sıra: 4.

- Mustafa Zeki, Sevk-ül Ceyş Zeyli (Moltke'nin Sevk-ül Ceyşi), Birinci Tabî, Külliyyat Ulûm ve Funûn Harbiyeden, İstanbul, 1901-1903 (R. Şubat 1317-H. Zilkade 1319), Takım: 1- Kısım: 1- Sıra: 1.
- Mustafa Zeki, Tabiye Misalleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1305-1306.
- ORTAYLI, İlber. *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.
- ÖZTÜRK, Cemil. "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul, 2008, ss. 300-303.
- PALMER, Alan. *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, Çev: Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.
- PARMAKSIZ, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Sait Paşa. *Anılar*, Haz: Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Salnâme-i Askeri, 1304/1888.
- Salnâme-i Askeri, 1307/1891.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1321/1903.
- SATILMIŞ, Yunus. *II. Abdülhamid Döneminde Mektepten Cepheye Osmanlı Piyade Zâbiti (1876-1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2016.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut. "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, ss. 500-501.
- TAŞKIRAN, Cemalettin. *Yüzyıllardır Harbiye, Harbiye'nin 180 Yıllık Tarihi ve En Büyük Harbiyeli Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- TETİK, Fatih ve Serdal Soyluer. *"Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918" Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii*, Ed: Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- TUNÇ, Şafak. *Tophane-i Amire ve Osmanlı Devletinde Top Döküm Faaliyetleri*, Kişisel Yayınlar, İstanbul, 2014.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 1, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, Birinci Birleşim, 1950.
- TÜRKMEN, Zekeriya. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", *IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, (20-22 Mayıs 2016), İstanbul, 2016, ss. 931-951.
- UNAT, Ekrem Kadri, "Türk Veteriner Hekimliğinin Gelişmesinde Mustafa Zeki Paşa'nın Etkisi" *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 4, 1998, ss.55-58.
- ZENGİN, Ersoy. *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1823)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.
- ZENGİN, Ersoy, "Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumu Olarak Tophane-i Amire Sanayi Alayları ve Mektebi", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitap*, Ed. Selami Kılıç, Ahmet Safa Yıldırım, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, ss. 491-514.

ARŞİV KAYNAKLARI

- BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı., 12/144.
- BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı., 1801/135029; 1868/140078; 195/14602; 1658/124310; 146-10885; 3463/259669; 3625/271807.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi., 2018/52; 2909/44; 1287/46.
BOA, Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri., 20/22.
BOA, Hariciye Nezareti Siyasi., 2729/14.
BOA, İrade Askeri., 78/34.
BOA, İrade Dahiliye., 845/67891; 924/73294; 934/73990; 1239/97023; 1239/97062;
1239/97063; 1242/97290; 1032/81330; 1204/94222.
BOA, İrade Hususi., 94/71.
BOA, İrade Şehremaneti., 3/30.
BOA, İrade Taltifat., 18/26; 249/38; 264/51; 261/99; 15/18; 381/39; 414/6.
BOA, Mabeyn-İrade., 86/80.
BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti., 486/68.
BOA, Yıldız Esas Evrakı., 112/6; 15/199; 10/26; 14/92; 14/135; 14/171.
BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı., 70/167; 102/57; 229/3; 267/137; 4/72;
47/183.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat., 86/20; 113/60; 40/30; 46/4; 24/47;
35/52; 74/1; 75/82; 140/72; 190/63; 242/4; 248/41; 251/121; 253/68; 190/63;
76/10; 117/66.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti., 15/80.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı., 20/67.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı., 3/19.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı., 7/68.
BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı., 14/104.
BOA, Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı., 159/33; 251/19.
BOA, Zabtiye Nezâreti Evrakı., 41/23.

EKLER

Sayfa

Ek- 1. Mustafa Zeki Paşa	105
Ek- 2. Mustafa Zeki Paşa	106
Ek- 3. Mustafa Zeki Paşa	107
Ek- 4. Mustafa Zeki Paşa'nın Emeklilik Dosyası	108
Ek- 5. Mustafa Zeki Paşa'nın Emeklilik Dosyası	109

EKLER

Ek- 1. Mustafa Zeki Paşa²⁹⁵

²⁹⁵ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kıtaplığı, Tophane-i Amire müşiri devletlü Zeki Paşa hazretleri, Krt_009729.

Ek- 2. Mustafa Zeki Paşa²⁹⁶

²⁹⁶ Çeviker, a.g.e., s. 127.

Ek- 3. Mustafa Zeki Paşa²⁹⁷

²⁹⁷ Gövsa, *a.g.e.*, s. 412.

Ek- 4. Mustafa Zeki Paşa'nın Emeklilik Dosyası²⁹⁸

AKÜ Evrak Tarih ve Sayısı: 16.12.2021-66762

13787

TC
1166
MUSTAFA ZEKİ PAŞA
KABE SAKATLARI
ANASTAS

S U R E T

Unvanı Ağababa
Mıgır
Ali Oğlu Mıgır Zeki paşa
Dersaadet
317-219

Dahili : 17/11/1911/ 283
Mevki : 17/11/1911/317
Tahvil : 11/11/1911/ 324
Vefat : 10/11/1911/ 330

HÜKÜM AY GÜN
41 3 10 Fikri Hs.

Ek. Maaşı : 5000
Aile Maaşı : 2500 - Aile Maaşı : 5X416-3496

Tahvil NO: 377-78-114139-104496-71587-66034

KATILIM KURAN
MURHAN ÇAT
Svl. Kl. No.

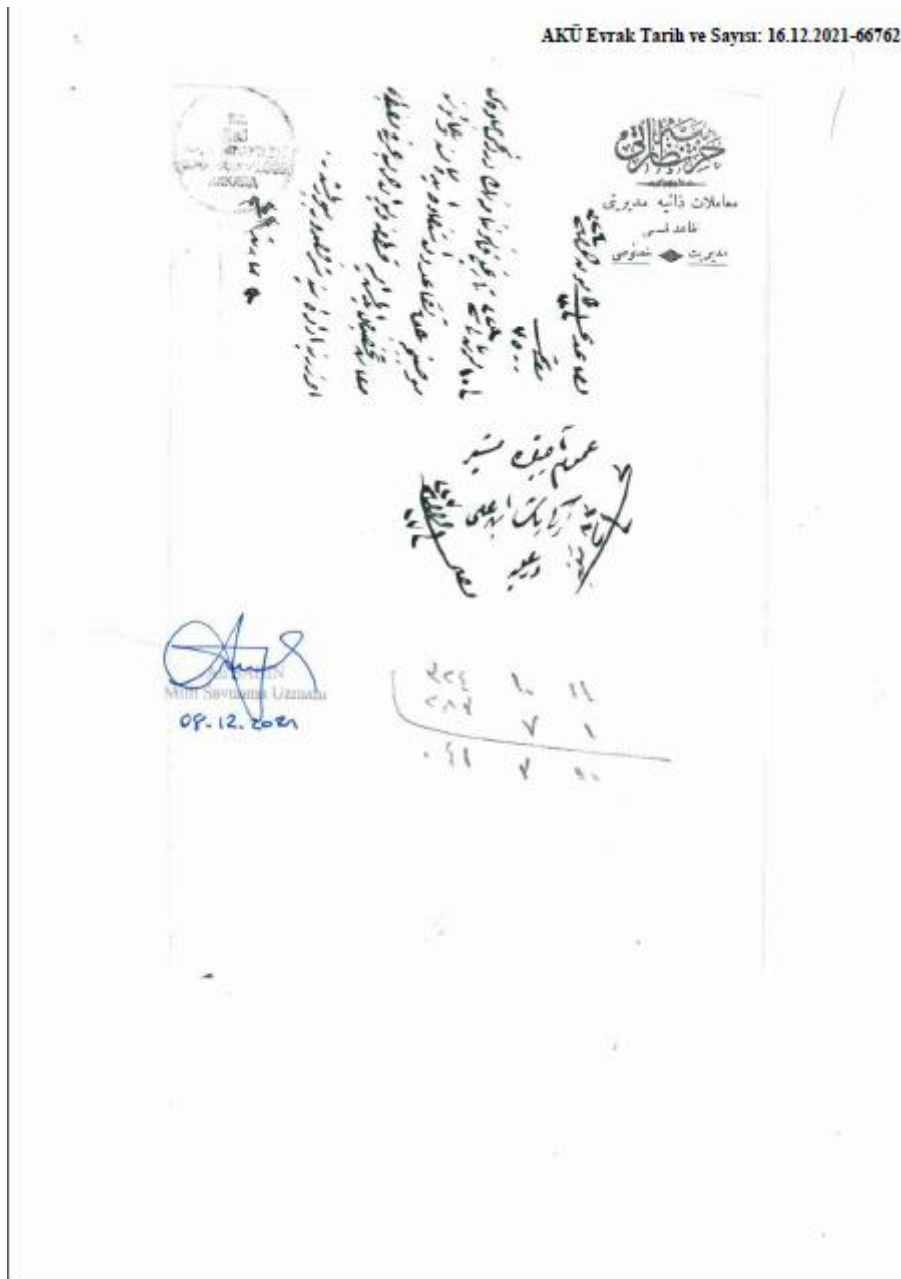
MURATI ÜSKÜNT
Frs. Alb.
Mevki : 11/11/1911

4/3

MUSTAFA ZEKİ PAŞA
Mili Savunma Bakanlığı
09.12.2021

²⁹⁸ ATASE Arşivi, Mustafa Zeki Paşa'nın Şahsi Dosyası.

Ek- 5. Mustafa Zeki Paşa'nın Emeklilik Dosyası²⁹⁹

²⁹⁹ ATASE Arşivi, Mustafa Zeki Paşa'nın Şahsi Dosyası.